

SZAVAK SORSA MAGYAR GONDOLATFORMÁK

IRTA

ZOLNAI BÉLA

Kállay Miklós-nak, a
"Nyelv, esz és játék"
költőjének színter tisztelettel
a szerző

BUDAPEST, 1939

157509

Felelős kiadó: Zolnai Béla

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT

A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

SZAVAK SORSA, MAGYAR GONDOLATFORMÁK.

... ő ez a szókra tapadt vak mult, mely
festi folyton a friss jelent ...

(Babits)

Nyelv és nemzet viszonyában a szókincs kialakulása analóg jelenség a faji összetevődéssel: van valami mag, amely magába asszimilál idegen elemeket, másfajú egyedeket, más szókincs töredékeit és az eredmény — bárminő legyen is a keverődés — nem lesz más, mint az alap-magnak természetes továbbfejlődése. A táplálék befolyásolhatja az élőlényt, de lényegén nem tud változtatni.

A magyar nyelvvel szemben ugyanazt az első kérdést kell föltennünk, mint a magyarság ethnikumával szemben, ha bele akarunk hatolni legbensőbb értelmébe: honnan jössz és útközben minő elemeket olvasztottál magadba? Ki vagy?

I. Idegen elemek.

Nevetséges volna csak a finn-ugor eredetű szavakat hirdetni magyar szónak. A magyar nyelv rendkívül sokfelől vett át és olvasztott be idegen szavakat.

(Berczik Árpád, A mi édes magyar nyelvünk, 1912: 41.)

A magyar nyelv népszámlálási állapota az előttünk többé-kevésbé ismeretes tizenkét-tizenöt évszázad folyamán ugyanazt a képet tükrözi, mint amit a népi struktúra elemzéséből nyerünk: minden idegen népcsoport, amely a magyarsággal érintkezett és amely fölszívódott a magyarságba, nyomot hagyott szavaival a magyar szókincsben. A honfoglalás előtti bolgár-török nép,¹ mely az alacsonyabb kultúrájú ugor-

¹ Ennek a magasműveltségű bolgár-török népnek nyelvi hatására von. v. ö. Deér József, Pogány magyarság, keresztény magyarság, 1938 : 42.

magyarsággal egybeolvadt, a földművelés, állattenyésztés szavait honosította meg a magyar nyelvben és elfogadtatta éppen a legelőkelőbb rétegekkel a maga személyneveit (*Álmos, Tas, Ákos, Aba*). Azok a személynevek, amik a romantikus-nemzeti fölbuzdulás idején, a XIX. század elején, mint az ősmagyarság szimbolumai jelentek meg (*Árpád*), a finn-ugor magyarság szókinséiben még ismeretlenek voltak. Talán egy nép sincs, amely az idegenből asszimilált neveket olyan magától értetődőnek, olyan bizalmasan és meghittén a maga tulajdonának ismerte volna el, mint a magyar. (A belgákra is gondolhatunk, akiknél a francia-nyelvűség előharcosai flamand-germán nevűek: Maeterlinck, Mockel, Terwagne, Rodenbach.) Nyelvi idegenséget nem jelentett soha a magyar számára hőseinek, szellemi nagyságainak, politikai vezetőinek asszimilált neve: *Dudith, Pázmány, Zrinyi, Gvadányi, Dugonics, Rájnis, Martinovics, Kossuth, Aulich, Knezits, Klauzál, Madách, Reviczky, Pulszky, Semmelweis, Mikszáth, Wekerle, Friedrich, Eckhardt*, — egészen *Klebensbergig*, a magyar alföld lángszívű apostoláig, akinek nevét az alföldi paraszt alig tudja kiejteni.² Menjünk végig a Vilmos császárúton: az üzleteken alig van magyar vezetéknev. Senkinek sem jutott eszébe, tiltakozni ellene. Ismeretes az anekdóta a magyar fiúról, akit apja Berlinbe visz: csodálkozik, hogy a boltok mind magyarok (*Weiss, Grün, Klein*, stb.).

Ha lépésről-lépésre haladunk előre, a magyar nyelv és stílus fölfedezésére, ezt a tényt már mindenesetre itt leszögezhetjük: a magyarság számára, a magyarnyelvűség tudata előtt, az egész magyar történelem folyamán, nagyobb életkeret lebegett, mint amit be lehetne zárni egy anyanyelv határai közé. Nincs még egy irodalom, amely ilyen liberálisan megnyitotta volna sorompóit idegen sisakban jelentkező bajnokok előtt. A magyarság ezeréve abban a lelki konstrukcióban él, hogy a név idegenszerűségével szemben színvak, mert legmagyarabb fiai, fajiságának, szellemiségének kifejezői gyakran nem-magyar nevűek; természetesnek vette, hogy a

² A magyarnevéű Báthoryak, Boeszkayak, Rákócziak, Hunfalvyak, Herczeg Ferencek idegen származásáról és diadalmas magyarságáról szép sorok olvashatók Tolnai Vilmos tollából: Halhatatlan magyar nyelv, Magyar Nyelv, 1924 : 54.

magyarnyelvű színház terve először egy pozsonyi német röpiratban bukkanjon föl; nem ütközött meg rajta (egészen a legutóbbi napok illuziórombolásáig), hogy fővárosának cégtáblái között igen kevés a magyar név és hogy legnépszerűbb iparcikkei még csak meg sem kísérelik magyar reklámnévvel megjelenni a publikum előtt (Schmoll-pasza, Gerbeaud, azelőtt Kugler); magától értetődőnek tartotta (és semmi kárát nem is látta), hogy nyelvét németnevű professzor magyarázza, hogy legszentebb akadémiai hagyományait délszláv nevű titoknak őrizze... Miért? Mert a ritkább keletű idegen név majdnem nemesi csengésű, legtöbbször azt jelenti, hogy az illető az ország vezető rétegéhez tartozik és a „vulgáris“, közkeletű, pórias névvel szemben „országos“ jelentőségű. Monarchiánkban gyakori eset volt, hogy a honvédségnél szolgált *Fleischhacker* kapitány, a „K. u. K. Armee“ tisztjét pedig *Hauptmann Mészáros*-nak hívták. Könnyen elképzelhető, hogy annak idején egy szatirikus vígjátékíró a következő jelenetet viszi színpadra:

Idő 1914 előtt. Szín: egy magyar miniszter fogadóterme. A miniszter német nevű, de családjában a *-szky*ek és a *-vicsek* egész sora fémjelzi az előkelő származást. A titkár pesti „spieszbürger“ (dicsérő jelző!) családból származik, az anyja oláh-örmény nevű „dzsentrí“, egyik nagyanyja „zipszer“ (még szebb dicsérő jelző!): szóval mindkettőről messziről érzik az indogermán-agrár és keresztény-városi, vagyis kétségtelenül uralkodó-magyar eredet. A titkár a miniszter elé teszi két audienciára váró ismeretlen úr névjegyét. Az egyik névjegyen *Schambach Olivér*, a másikon pedig *Szabó János* olvasható. A magyar úriság, tradíció, „egyenrangúság“ asszociációit az idegen vezetéknevű, idegen keresztnévű *Schambach Olivér* kelti a miniszteri fogadóteremben. Olivért azonnal fogadja a miniszter, tegezi, hamarosan kisül, hogy árpádkori rokonok...

A szomorú mindebben csak az, hogy a háború előtti publikum nem is tudta volna, mi van ezen nevetni vagy sírni való. Mindnyájunknak van gyermekkori emlékeink között egy *Májer* meg egy *Kropacsek* nevű iskolatársunk: akkor soha nem is gondoltuk, hogy nem-magyar nevűek. *Ankerschmidt*, *Windischgrätz*, *Montenouvo*: érzelmi valeurban mérőföldekkel megelőzik *Kis Péter*, *Nagy Pál* neveit. A magyar népdal szeretettel fogadja szövegébe az olyan idegen, de rokonszenves neveket, mint *Garibaldi*, *Majland*. Perecsényi

Nagy László, a tizennyolcadik századi „magyaros“ költők egyike, mikor népies regényeket írt, a preromantika európai hősneveit alkalmazta: „*Léta* magyar vitéz és *Zamira* pannoni kisasszony viszontagságai“, „*Orithia* magyar amazon története.“

Mi a tanulság ebből a névromantikai elemzésből? Az, hogy a magyarnyelvűség nem jelent önmagában nemzeti értéket és hogy a magyar nyelv gényusa ösztönszerűleg magáévá teszi azt aényt, hogy a magyarság történelmi szereplői, aradi vértanúi „értelmetlen“ vagyis épen ezért érzelmileg jelentős nevekkal bírnak. A névmisztika azonban — ez is kétségtelen nyelvi tény — nem nyúlik vissza az ugor, még kevésbbé a finn-ugor korra. Nincs magyar család, amely nevének finn-ugor eredetével büszkélkedne. Ha van is finn-ugor eredetű szavunk, amit családnévnek vagy személynévnek használhatunk (pl. *Halász*): ehhez semmi érzelem nem fűződik. Nyelvileg a török eredet az, amely „ősiséget“ adhat a névnek, még újabb, hódoltsági formájában is (*Hamza*, *Kara*). Ezt szintén konstatálnunk kell, mert vannak népek, amelyeknél a családnévek romantikája visszanyúlik a nemzeti etnikum kialakulása előtti időkbe. Például a franciáknál, ahol a kelta-gall, tehát prae-franciának érezhető név: föltétlenül érzelmi valeur-rel bír.³ A nyelvtörténet elválaszthatatlan a szellemiség történetétől. Egyébként az ősiség nem jelent mindig ősi etnikumot. Ha magyar családok arra büszkék, hogy kun, jász vagy besenyő eredetűek, tehát „ősi“ magyarok, akkor épen ezzel a ténnyel jelölik meg magukat beolvadt idegeneknek.⁴ Még frappánsabb név-hasonulási és fajasszimilációs analógiát idézhetünk, a francia életből, ahol a nép és nemzet neve (francien, François) egy beolvadt germán népcsoport, a frankok megjelölését kiterjeszti az egész gall-római nép és nyelv megjelölésére. Olyan ez, mintha mi magyarok turkoknak vagy jászoknak neveznök magunkat.

A Kárpátok medencéjében uralmát és nyelvi felsőbbségét megalapító magyarságtól távol állott az a gondolat, hogy

³ Pl. Savignac, Chauliac, Cognac, Bergerac, Mauriac, Frontenac stb. V. ö. Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*, Leipz. 1934: 14.

⁴ V. ö. Csekey István: *A magyar nemzetfogalom*. Pécs, 1938.

törökkel himzett ugor nyelvét az itt talált földrajzi világra reákényszerítse. Akár kelta, akár germán, szláv vagy török eredetűek voltak az új haza geográfiai nevei, — a nyelvtörténet ma is csak nehezen tisztázza ezeket az adatokat — az eredettel nem törődött, hanem adottnak, magától értetődőnek vette őket: megmaradtak ősi lényegükben a *Blatin-Balaton*, a *Maros*, a szokatlan mássalhangzó-torlódással kezdődő *Dráva*, a *Vihorlát*, az avar *Bécsnek* büszke vára, a *Tátra*, a fekete földvárat jelentő *Csongrád*, a királyi *Visegrád*, a *Mecsek*, — nevek, amiknek semmi közük a keleti és magyar szellemiséghez, de amik mégis belegyökereztek a magyar nyelv eresztékeibe, hangzásban többé-kevésbé hozzáidomultak idiómánk hangtestéhez, annyira, hogy alig különböznek többi földrajzi neveinktől. Ki vonná kétségbe, hogy *Tisza* nem a legmagyarabb folyó? Az a tény, hogy a Tiszáról ez a közfelfogás kialakulhatott, mutatja, hogy a „nemzet” érzékeny reagáló szervei ma már árnyékát sem érzik annak, hogy a *Tisza* szó nem magyar. Ezer éve boldogan él a magyar nemzet egy olyan geográfiai milieuban, amelynek csak a fele magyar elnevezésű, mint pl. *Szeged*, *Sáros*, *Kékes*. Ez más országokban is így van. Franciaországot ellepték a kelta helynevek. Németország fővárosa a szláv „Berlin”. A Rajna és a Majna szintén kelta szavak. Mikor a törökök nemzetiesítették Konstantinápoly görög nevét, az „Istambul” szóban megint görög eredetű elnevezéshez folyamodtak. A hunok fejedelme germán nevű: „Attila”. Az arabverő „Cid” nevében arab szót (= úr) visel. Az olaszverő nagy német fejedelem neve olasz: „Barbarossa”.⁵

De térjünk vissza a magyar szókincs viszontagságainak — nem első és nem utolsó — sorsdöntő korszakára, a honfoglalás utáni századokra. Valóban szentistváni kép tárul elénk: a magyar nyelv széttárja kapuit, fonetizmusát idegenszerű hangzatokkal, új szótagkombinációkkal gazdagítja, mindenfajta jövevényt — szlávot, németet, latint, még egyegy franciát is — befogad és magyarrá nemesít, úgyhogy az újkor elején, mikor végre a vulgáris nyelvek irodalmi életre ébredhetnek, a magyar nyelv már nem az orosz síkságok primitív melódiáit hangozza, hanem a Duna-Tisza-táj és a

⁵ V. ö. mindezekről Riedl Frigyes, *Magyar Nyelv*, 1917 : 147.

Kárpát-medence gazdagabb kultúráján és a nyugati államiság életharcában technikailag, eszközökben megizmosodva egy komplikáltabb élet realitására készült föl.

Nézzünk szembe azokkal az adatokkal, amik a magyar nyelvnek ezt a hallatlan meggazdagodását, asszimilációs képességét elének tárják. Ennek a megtermékenyülésnek analógiájára csak egyetlen példát hozhatunk föl: az angolszász nyelvnek XII—XIII. századi romanizációját. De a magyar jobban tudott asszimilálni. Materiális kincse nem hull szét germán és francia részre, mint az angol nyelv, amely egyébként gazdagságát éppen ennek a bőkezű nyelvkeveredésnek köszönheti. Nyelvünk nem él kettős életet kétféle géniusz között. Legmagyarabb, legszebb, legköltőibb, leginkább hagyományt lehellő szavaink éppen azok, amik idegenből jöttek, míg az ugor szavakat — ezekre még rátérünk — megtartotta pregnáns erő kifejező rétegnek: a kétfajta réteg azonban laikus előtt ma már nem nyilatkoztatja meg belső titkos eredet-arculatát.

Túlsúlyban vannak nyelvünk idegen elemei között természetesen a tót és a délszláv szavak, amik a középkor folyamán teljesen magyar szemlélet hordozói lettek. Ezek a szavak nem érintik a magyar gondolkozás lényegét. De szinte elárasztják a magyar életet konkrét-gyakorlati képeikkel és az európai élethez nélkülözhetetlen voltukkal. „A honfoglaló atyák előtt — írta Szarvas Gábor (Magyar Nyelvőr 1881 : 161) — egy új, ismeretlen világ tárult föl. A sok csudadolog között láttak egy jelentéktelen apróságot is. Megtudták, hogy annak a neve, 'penéz' ... s később maguk is verettek pénz-t.” Magyarul és csak magyarul beszélő őseink tudomásul vették, hogy a ház nem igen épülhet *ablak* nélkül; megtanulták szláv jobbágyaiktól, hogy *abrak*kal is lehet táplálkozni, főleg *szolgáknak* és állatoknak; úri mivoltukban elfogadták a mesteremberek hasznos produktumait, az *abroncsot*, az *abroszt*, az *asztalt*, a *csöbört*, a *patakon*, folyón ló nélkül is átsegítő *csónakot*, a *csészének* is nevezhető háziedényt, a *bográcsot*, ami-ben a halat főzik, a különféle *bútort*, a szakálltalanító *borotvát*; hangszeren játszó *igricekkel* muzsikáltattak maguknak is; *bábát* hívtak a szüléshez, *akolba* zárták a *bárányt*, a *birkát*; *bivalyt* fogadtak a háziállatok közé; megtanulták azt is,

hogy *bajnok* a neve a bajvívó férfinak, aki a csatából visszatér. Átvették őseink az ittlakó vagy betelepülő szláv-ságtól a *babonát*, a *bálvány* ismeretét, a nemzetközi keresztény terminológia számos szavát (*malaszt*, *bérmál*, *szerda*, *csütörtök*, *angyal*) és a jámbor szentek *csodáit*. A *munkás* világ, a *robot* nem a harcos nemesség foglalkozása volt és a *buja*-ságra sem önmagukban találtak példát... A békés földművelés, a házi foglalkozások terén szintén bővültek ismereteik. *Cselédek* sürgölődtek a *konyhán*, hozták a bort a *pincéből*, művelték a *bányát*, ők *csépeltek*, ültették a *babot*, *dinnyét*, *céklát*, *boronálták* a *barázdát*, *asztagba* rakták a *gabonát*, ápolták a gyümölcsfákat: a *berkenyét*, a *barackot* (mely valamikor majd nemzeti sajtósága lesz a magyar exotikumnak), a *cseresznyét*. A *borostyán* még nem a népies költők homlokát övezte, mint a Petrovics-nevet magától örökre eltávoztató Petőfi fogja énekelni a tizenkilencedik század közepén, hanem egyszerű zöld növény volt, amit a honfoglalók alig méltattak figyelemre. Persze ezek az idegen nemzetiségű *mészárosok*, *bodnárok*, *esztergályosok*, *kovácsok* valamiféle módon megértették magukat az urakkal, de amit ők *beséda*-nek hívtak, csak a 14. században kezdett előkelő magyar beszédet is jelenteni. Addig olyanforma kifejezés lehetett, mint ahogy mi manapság tót szóval *povedálásnak* nevezzük a fölösleges, értelmetlen beszédet, vagy amiképpen a spanyol *hablar* (beszél) ige a franciában hencegést jelent, a francia *parlieren* pedig németül: könnyed, gáláns csevegés. A középkori magyar ékesszólásnak első megnyilvánulása, a tizenharmadik századi Halotti Beszéd szövege, mikor a hívekhez fordul „szerelmes *barátim*“ fölkiáltással, nyilván pathetikus-komoly szónak érezte a szláv „*brat*“ magyarrá lett alakját. A „*brat*“ meg is maradt ezen a költői nívón és mikor a szó a tizenkilencedik század végén ismét átkerül nyelvünkbe, már különböztetésül megtartotta eredeti formáját és pejorativ jelentését: *bratyizni* a barátkozásnak nem a legelőkelőbb neme. A „*proximus*“ jelentőségű *barát*, amely a Halotti Beszéd „*látjátok feleim*“ kezdetű mondatában még megvolt, kiszorította ugyan a *fél* szót nyelvünkéből, de ezzel jó szolgálatot tett és nyilvánvaló szükségét is pótolta, mert tehermentesítette a három-jelentésű „*fél*“ szót (*medietas*, *pars*,

proximus), illetőleg megszabadította nyelvünket egy fölösleges homonimától. Egyébként meg is maradt a *felebarátom* pleonasztikus összetételben...

Még egy frappáns példát idézhetünk a szláv szavak könnyű asszimilációjára. Ki gondolná, hogy a *csárda*, a népies magyarságnak ez a romantikus szimboluma: perzsára visszavezethető szó és csak a tizennyolcadik században terjedt el nálunk, mégpedig szláv közvetítésre, miként a *kocsmát* is — amelyet egyébként a német szintén ismer, „Kretschem” formában — szláv nyelvből vettük. (Közbevetőleg, mint kuriózumot megemlíthetjük, hogy a *csárdás* csak a múlt század negyvenes éveiben lett úri tánccé és pedig — báró *Wenckheim* Béla kezdeményezésére.) A *suba*, amit irodalmi szemléletünk szimbolumként akaszt a magyar paraszt alakjára: arab eredetű keleteurópai vándor szó. Szláv eredetű a *megye*, nemzeti alkotmányunk ősi fellegvára. Falusi fajmagyar lakosságunk között az egyik legmagyarosabb és legkedveltebb családnév a valamikor szláv *Kovács*. A *betyár* igencsak magyar termék, Petőfi legszebb alföldi víziói fűződnek hozzá és a külföldi magyartárgyú regényekben nélkülözhetetlen exotikum: a szerb „bet’ar” szó adta a nevet egy százalékosan magyar embertípus megjelölésére (1754). Szláv szóval *tanyának* nevezzük azt a *majort* (német szó!), ami a tótok, rutének, bunyevácok, oláhok nyelvében viszont magyar jövevény: „szalas”.^{5a} A *puszta*, melyen uralkodnak a szelek, a *viharok*, a *zivatarok* — ez utóbbiakkal és *parasztjaival* együtt szláv szó; de szláv eredetije nem bír semmi jelentőséggel, míg a magyar *puszta* európai fogalommá lett és a magyar táj lelkét szimbolizálja. Közbevetőleg szólva: szerencsések vagyunk, hogy a magyar nép zivataros, himnuszos századaiban még nem működtek nyelvtisztogató társaságok, mert akkor most szegényebbek lennénk a *zivatar* szóval is; a Dél-sziget bűvös sípja, fölkapva a szónak zengő-expresszív lehetőségeit, nem zúgta volna Vörösmarty ihletével: „Hej! *ziv*, *ziv*, zivatar vagyok én, fia a zivatarnak...”

^{5a} Legújabbban (Magyar Szemle 1939: 290) Tamás Lajos írt arról a nagy nyelvi hatásról, amit a középkori magyarság a Dunamedence népeire, északon a lengyelekre, délen az albánokra gyakorolt, idézve a kérdés irodalmát is (Miklosich, Melich, Kniezsa, Brückner, Tamás, Jokl).

A tizenhetedik század magyarsága még nem ismerte a magyar tájnak legjellemzőbb attributumait: a balkáni-szláv *paprikát*, az amerikai *ákácot*, a francia *burgonyát*, a tengerentúli, „tengeri” *kukoricát*. (Ezek az utóbbiak nem szláv szavak, de jövevények.) Ennyi idegen motívum mellett is az alföldi tájnak magyar a lelke, és szintetikus képét, külső megjelenési formáit senki sem fogja összetéveszteni balkáni alakulatokkal vagy valami német élettér (Lebensraum) fizionómiájával...

A szláv szavak beözönlése arra vall, hogy a magyar artikuláció semmi nehézséget nem érzett az új hangkombinációkkal szemben, illetőleg hogy könnyen át tudta alakítani ezeket a „baráti” néprétegből jött fonémákat az ugor-török szókincs analogiáira. Egészen bizonyos, hogy a szláv nyelv hangzatait kevésbé idegennek érezte nyelvünk örökös génusza, mint például az oláh szavakat, amikből alig honosult meg egykettő a középkorban (*ficsúr*, XIII. század, *cimbora*, XVI. század). Ez is mutatja, hogy míg a szlávokkal égynek érezte magát a magyar úri társadalom és a szláv kifejezési formákkal szívesen tarkázta életét, addig az amúgy is jelentéktelen és később beszivárgó oláh népelemekkel semmi közöséget nem tartott fenn. Oláh jövevényszavak az újabb századokban is alig mertek jelentkezni nyelvünk kapuinál és mindenképen helyi, nyelvjárási használatúak maradtak.

Könnyen nyelvünkhöz hasonultak azok a német hangkomplexumok, amiket a középkorban vettünk át: *bitang*, *herceg*, *kastély*, *torony*, *lant*, *páncél*, *cél*, *bak*, *fillér*, *fertály*, (viertel'), *csűr*, *hóhér*, *farsang*. Ezek beolvadtak népies szavaink közé. Ki hinné, hogy a *kacagány*, amit oly szívesen akasztunk ősmagyarjaink vállára — német eredetű? A *fulajtár* megfelelője az újfelnémetben: ‚Vorreiter’. A *kúfár*. (< ‚koufer’ = vevő), a *frigy* és a *lator* költői szavak lettek... A *selejt* is szép magyar szó, semmiben sem mutatja egyszerű származását, mely a ‚schlecht’ szóval közös. Német jövevényszavaink száma nem áll arányban azzal a hatással, amely politikai és szellemi téren Németországból felénk irányult.

⁶ V. ö. Th. Thienemann. Die deutschen Lehnwörter der ung. Spr. Ung. Jahrbücher, 1922 : 95.

A *polgárság* fogalma és életformája, a sokféle *mesterség*, rengeteg műszóval, és a *céhek* ugyan a fölvidéki német városokban alakultak ki nálunk, de úri-nemesi nyelvünket soha az elnémetesedés veszélye nem fenyegette. Azok a modern német szavak, amiket a kuruc-labanc-világ és a monarchia közös katona-élete — *komisz, bakter, faszol, finánc, sturmol, hapták, óbester* — plántált a falusi magyarok nyelvébe, vagy amik a hazai németiségből terjedtek el (*eszécájg, spájz, felcser, farba*), ideszámítva még a bécsi elegancia (*fiáker*) és a bécsi alvilág (*strici*) szavait is: nem emelkedtek soha közkeletű irodalmi rangra és idegenszerűségük miatt lassan ki is küszöbölődnek a művelt használatból. Mintha az újabb német szavakkal szemben valami ösztönszerű hungarizmus zárkózottá tenné a magyar nyelv géniusát,⁷ amely olyan szívesen köszönti például a latin szavakat...

Francia szavak, amennyire 1700 óta divatosak lettek — nemcsak nálunk, német közvetítéssel, hanem egész Európában — olyan szórványosan jelentkeztek fölvétele a régi magyar nyelvben. Francia telepeseink és papjaink nagy száma ellenére is alig van néhány középkori francia szavunk, amik közül mint két jellemző végletet, emeljük ki *Lajos*-t, a dicső királyi nevet és a *bordély* nemzetközi megjelölését. A fölvilágosodás óta — egészen napjainkig, amikor az angol kezdi átvenni nálunk is az első világnyelv tekintélyét — a francia szó az előkelőség érzelmi asszociációit kelti. Nem érdektelen, hogy — a kozmopolita tizennyolcadik század óta — a divatos francia szavakat (*alamód, masamód*) nálunk a német befolyás terjesztette. Nekünk is voltak patriotáink, akik — mint a sovíniszta Nagy Frigyes — franciául írtak, nemzeti nyelvüket elhanyagolva. A szavak nemzetközi útja néha meglepően kalandos. A francia nyelv a török *dhóláma* szót két alakban, két ízben vette át: a tizenhatodik században közvetlenül (*doliman*), a tizenkilencedikben pedig a magyar

⁷ V. ö. ezzel szemben az egyébként purista Berczik Árpád nyilatkozatát: „Egy nő csodálkozva hallotta tőlem, hogy a *spenót* nem magyar szó. Egy magyar leány azt hitte, hogy a *bakfis* tősgyökeres magyar szó.” (A mi édes magyar nyelvünk, 1912 : 45.) Jellemzők ezek az elfogulatlan nyilatkozatok és egyúttal annak is bizonyosságai, hogy az idegen szavak mennyire ártalmatlanok.

„dolmány” közvetítésével a németeken át („dolman”).⁸ A modern franciából német úton kaptuk a *zseniroz* csunya szavunkat, amelynek francia eredetije egy germán „jehan” (mondani, állítani) igére megy vissza. Utközben visszájára fordult a szó jelentése, mert hangalakját a franciák azonosnak vették a bibliai *gyehenna* (=örök tűz) szóval...

Olasz szavunk is van néhány középkori (*bakacsin, dús, bandita, bárd, barna, bolt, pálya*): nem mindegyik asszimilálódott teljesen, bár az olaszos-latin szóvégződés hangkombinációit szereti a mai magyar nyelv, bizonyíték rá, hogy még a francia szavakat vagy képzőket is átformálja ilyen hazaibb alakzatra:⁹ „naive” > *naiva*; „manchette” > *mancsetta*; „cigarette” > *cigaretta*; -erie > *bolondéria*; -iste > *irodista*. Ilyen állatin szavakat a németek is gyártottak: „pfiffig”-ból > „Pfiffikus”, amit átvettünk a *fifikus* magyaros-latin alakban, sőt még képeztünk is belőle egy soha nem létezett, de igen kifejező latin szót: *fifika*.¹⁰ Kifogyhatatlan és mindenható a nyelv teremő ereje; elsöpri aki útjába áll. Tolnai Vilmos Magyarító Szótárában (1928) mindakét pompás szavunkat kifogásolja, de amiket helyettük ajánl, szintén jövevény szók: *furfang* (< „furfang” < olasz „furfante”) és *fortély* (< német „Vorteil”). Nyelvünk fölénye, életre-elevenítő képessége az ilyen asszimilációkban mutatkozik legjobban: minő szürke szó a német „Vorteil” és mily gazdag, sokszínű a *fortély*! Minő szerencse, hogy ezt a két idegen szót is bekebelezhattuk expresszív-magyaros nyelvkincsünkbe ... A görög „opion”-ra (latin „ópium”) visszavezethető török „áfjun” a tizenhatodik századi magyar nyelvben a latinos *áfium* alakot vette föl ... Mintha magyarosítás helyett a nyelv játékos ösztöne, amely tetszeleg az idegenszerűségekben, egyenesen gyártaná magának a kiütköző hangvariációkat, amikből egy kevés sosem árt ... Éppen olaszossága miatt, nem is érezzük magyar szónak a *banditát, alabárdot*. A *dús* különleges-

⁸ V. ö. B. Lovas, Mots d'origine hongroise dans la langue et litt. françaises, Szeged, 1932 : 70.

⁹ Jövevénytiszavaink latinositására von. v. ö. még Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. tanulmányomat, Szeged, 1939 : 160 és Horger Antal könyvét: Magyar szavak története, 1924 : 10 stb.

¹⁰ Pázmány Péter, túlradó energiájában és gúnyos kedvében *Magyarinus*-ra latinositja ellenfele nevét.

választékos szó maradt, mintha eredeti formája a „dóge” még benne kísértene. A népies Arany János pedig az átlag magyar olvasó előtt kommentár-ra szorul, mikor ilyen furcsa szóval jellemzi az alföldi éjszakát:

De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet *bakacsinba* vonta.

Még egy értékes nagy nyelvi teherről kell megemlékeznünk, amely a középkor folyamán és egészen a tizenkilencedik század elejéig, tekintélyével, többezeréves hagyományával kifejlett formarendszerével, kialakult fogalmi szókészletével, gravitációs, szinte holt formákba merevülő, de nem alkalmazkodó-képesség nélküli élő-voltával reánehézedett a magyar nyelvű kultúrmagyarságra: az egyházi, politikai, és tudományos latin nyelv, amely egyfelől egy befejezésre, tetőpontra jutott kultúra kincseit szórta magából, másfelől le tudott szállni az élet hétköznapi szükségleteihez is. Második anyanyelve, első kultúrnyelve lett a magyar elitnek a latinul szólás. Keresztelőtől a sírig, a *circumdederunt* énekéig kísérték a súlyos latin igék a *paradisum* áhítozóit, akiknek életét a *monostor*, a *templom*, a *sekrestye*, az *ereklyetisztelet* és a kegyelemvárás *adventje* irányította. Szókincsünknek ez a szakrális része természetszerűleg a latinból táplálkozott. De kaptunk pogány-humanista fogalmakat is a latinból: *sors*, *forma*, *figura*, *januárius*, *professor*, *finom*, *stílus*, *fátum*, *ludas* (magyar szó, de fordítása a latin „ancharius” = lúdra esküvő, „hamisan esküvő” szónak), *tubarózsa*, *virgács*.¹¹ A familiáris viszony, amely a magyarság kétnyelvű megnyilatkozását összefűzte, a latin szavakat könnyen megbarátkoztatta a nemzet nem-literátus rétegével is. Így történt aztán, hogy nyelvünk a nem-román nyelvek között a latinizálódás fokát tekintve az angol és a német után következik, az utóbbtól nem messze. Ez meg is felel a magyarországi életviszonyoknak, ahol a latin hivatalos nyelv tudott maradni a márciusi időig és sokak előtt annyira egybeforrott a magyar állameszmével, hogy még a múlt század huszas éveiben is akadt magyar hazafi, aki szent meggyőződéssel hitte hogy a törvények magyar szövegezésével Magyarország monarchi-

¹¹ V. ö. még Horger Antal, *A nyelvtudomány alapelvei*, 1926 : 107.

kus-arisztokratikus karaktere sirbaszáll...¹² Viszont azonban egyedülálló jelenség a magyar nyelv latinizálódásában az a tény, hogy a tudós latin szavak lekerültek a népnyelv rétegébe, úgyhogy nálunk nagyon sok esetben a vulgáris kifejezés épen nem népi formáció, hanem arisztokratikus eredetű. Ilyenek az *akkurátus* modern tájszó, a kereskedelmi nyelvből való *firma* (aláírás > ,cég' > jómadár) a renaissancekori *almárium*, a protestáns ízü *eklézsia* és *parókia*, a multszázad elején szótározott *ámbitus*, a kuruckori *árestom*, a középkori *flaska*, a humanista *bazsalikom*, no meg a bizarr latin-magyar népies párosodásnak két legjellemzőbb, népszínműbe való szava a *juss* és a *virtus*! A *cifra* eredetileg arab szó volt, „szám“ jelentéssel; átvette a középkori latin nyelv, ahonnan a hazai latinságba került; magyar származékai már a tizenhatodik században a „díszes“ jelentést veszik föl, (innen: ,cifra szűr'), a tizennyolcadik században pejorativ is: ,cifra nyomorúság'; ma, további jelentés-eltolódással: ,cifrán állunk'; sőt még ,cifferblatt' (= ábrázat, arc) formában is eljött hozzánk a szó, német közvetítéssel, a francia „chiffre“-ből pedig a magyarban németes igeképzővel ,*sifrirozott távirat*' (= számjegyekből összeállított, diplomáciai sürgöny) lett. Nem érdektelen, hogy a hazai latinságban élő igei alakja ,*cifrare*': a magyar jelentés hatása alatt keletkezett. *Habent sua fata vocabula*! A vadász *rádupláz* a vadra, ami nem szünteti meg a lehetőségét annak, hogy valaki ,kettős' életet éljen, vagy ,kettős' könyvvitelt tanuljon. Magyar paraszt nem beszél áruról, mert csak *portékát* ismer, *árkus* papirost vesz a *trafikban*, *ujonc*-szót nem fogad a *regruta* helyébe, nem ,*reggelizik*', hanem *fölöstököl*, a lájbiből *masinát* (= gyufát) vesz elő, *patikába* megy, nem gyógyszerért, a földet nem bérbe, hanem *arendába* veszi, vagyonát a gyermekeire *tesztálja*, miután *móresre* tanította őket — és *plánétát* húz, ha meg akarja tudni, hogy sorsáról mi van megírva a bolygócsillagokba. Patinás latin világunk, mint „gesunkenes Kulturgut“, paraszti szívekben él tovább. A ,*curta*' annyira meghonosodott nyelvünkben, hogy igen nagy a száma a belőle származó zamatos-népies kifejezéseknek: a faluban *kurta*

¹² V. ö. Szekfű Gyula: Iratok a m. államnyelv stb. 1926 : 130.

kocsmá, kurta szoknya, kaparj kurta, kurtán bánik vele, kurtán-furcsán, kurta-nemes, kurtafarkú stb.

Hozzátehetjük még ehhez, hogy a művelt-literátus magyar középosztály sokat megőrzött nemzeti életünknek régi szép latinosságából, amely a valljuk be — egyik bástyája volt patriotizmusunknak az elnémetesedéssel szemben. Az osztrákok tőlünk tanulták a *servus* üdvözlő-szó használatát. A magyar szónokot külföldön ma is arról ismerik meg, hogy mindenuntalan latin idézetet kever az előadásába... Idehaza pedig persze, hogy tele van a beszéde latin particulákkal, amikkel fogalmait determinálja (*qua, quasi, pláne, ab ovo, de facto, a priori*), formulákkal, amikkel kijelentéseit klaszszifikálja a *per tangentem*, a *sub specie aeternitatis* vagy az *in camera sinceritas* kategóriáiban. A magyar „logikácska” még mindig humanista formákban él. Nincs is „lateiner”, aki például az *argumentum ad hominem*-et, vagy a *tabula rasa*-t magyarra akarná fordítani. Az egyetemi grádus elnyerésének pedig *conditio sine qua non*-ja a latinos műveltség (*fakultás, rector magnificus, absolutorium, kollokvium, absentia, habilitáció, sub auspiciis*), nem is szólva a medicináról, mely mai napig megmaradt a latin nyelv keretei között.

Mindezekhez hozzátartoznak a magyar nyelv fizikai konstrukciójának ismeretéhez. Levonhatjuk az eddigiek konklúzióját. Az újkor elején az ugor magyar nyelv török, szláv és latin elemekkel megerősödve készen áll arra, hogy a szóbeliség állapotából irodalmi nyelvvé emelkedjék és az alkalmi használat, a gyakorlati közszükséglet kielégítése mellett szélesebb körben megszervezett politikai, vallási, világnézeti célokat szolgálva közüggyé legyen.

II. Az ősi nyelvkincs.

A mult kárpitját szellőztetem s a jelen század fiát s leányát hívogatom ama dicső korba: midőn a királyi termekben magyar szó hangzott.

Jósika, Csehek Magyarország., előszó.

Erre a „közügyre” még visszatérünk. Itt azt a kérdést vessük föl: mikép lehetséges, hogy a különböző nyelvek szavaival erősen kevert magyar nyelv kifelé, az idegenek felé,

története egész folyamán azt a benyomást keltette, hogy őseredeti, az árja szellemtől idegen, mondjuk „ázsiai“, nehezen elsajátítható, különleges világot képvisel, amelynek titkaiba alig lehet behatolni. Szinte ugyanaz történt itt, mint a magyarság etnikumával: belülről nézve keverék, főleg vezető rétegeiben, kívülről pedig föllépésében, életformájában, zenéjében, folklorejában, irodalmában, tudományában önálló és zárkózott sziget, *magyar glóbus*, egységes, erős, bélyeges, sajátosságaira büszke faj, talán éppen az asszimiláltjaiban mutatva legerősebben az ősi faji sajátosságokat... A magyar nyelvben is megismétlődik a magyar csoda: széthullani látszik egy szentistváni sokféleségbe és mégis szilárdan összetartja valami benső atomerő, valami ezeréves gravitáció, örök univerzum-alkotó törvény.

Mi az oka annak, hogy a magyar nyelv — rengeteg jövővévényszava ellenére is és túlfejlődve az ugor gondolatvilágon — megőrizte ősi mivoltát és eredetiségét? Három mozzanatra hivatkozhatunk. Mindenekelőtt arra, hogy nem szavaiban él a nyelv. Természetes jelenség, hogy a hódító, államalkotó nemzet megtanulja a háborús tartomány szavait. A franciák a spanyol harcokból hozták haza a „guerilla“ szót. A leigázott görögök nyelve fölfrissítette a rómaiak szótárát, anélkül, hogy ártott volna az imperiumnak. A törökfajú bolgárok elvesztették nyelvüket, mikor szlávokat hódítottak meg: mi megmaradtunk magyarul beszélő ugor-töröknek a szláv tengerben... A magyar gondolkozást, a magyar kifejezésmód lényegét az idegen szó nem támadja meg. A szó csak eszköz, mint a külföldi gyárból való áru: hasznos, de el is hajítható, ha nem kell és tulajdonosának lelkét nem külföldiesíti... Zrinyi Miklós a nagyúr rendíthetetlen és önismerő magyarságával merte hirdetni, hogy apró idegen szódíszek nem ártanak a nemesi nyelvnek: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy; osztán szégyén az magyar nyelv! az ki históriát ír, elhiszi szómat.“

Az átvevő nyelv szuverén módon bánik az idegen materiával. Ki gondolná, hogy a német „ziegel“ a latin „tegula“ utóda és a francia „choucroute“ mögött a német „Sauerkraut“ rejtőzik? A „soutache“, a „charivari“, a „sabre“ a „cocher“ — magyar eredetű francia szavak... Ady szavait módosítva, a

magyar nyelv gényusa is elmondhatta volna a jövevényszavak tömegéről:

Én voltam úr, a szó csak cifra szolga.

Az átvevő társadalmi réteg kényétől-kedvétől függött, hogy a szót nemesi rangra emelje és a választékos stílusrétegbe ossza be, mint a szívbeli *mátkával* történt, vagy pedig a cselédsorba vesse a másodrangú nyelvpolgárok közé, mint az előkelő szláv *kupeccal* történt, amely Prágában könyvkereskedőt is jelent, nálunk azonban a lókereskedők közül a kevésbbé rokonszenvest... Az idegen szó az átvétel pillanatában elszakad az átdadó nyelvtől. Legtöbbször speciális jelentést visz magával és érzelmi valeurje megváltozik. Maga az a tény, hogy az átvevő nyelv értékeli, rangsorozza, korlátlan tulajdonának tekinti az idegen szót, amellet bizonyít, hogy a nyelvteremtő ösztön elégül ki az új nyelvi lehetőségek bekebelezésében és asszimilációjában. (Ha nem vettük volna át a szláv *vinkót*, ma csak nehézkesen, körülírásokkal tudnánk kifejezni a könnyű, olesó, rossz bort.) Az áthasonulás legkézzelfoghatóbb és legtökéletesebb az idegen szó fonetizmusában lesz: a mássalhangzótorlódásokat kiküszöböli a magyar artikuláció (brat > barát, sztol > asztal) és hozzáidomítja a magyar hangcsoportok analógiáihoz. „Florenus”-ból így lett *forint*, dallamosítva az elejét és megfejelve magyaros véggel a szót... A *darab* még közeláll a szlávhoz, a *dirib-darab* már a magyar játékos nyelvöszton teremtménye. Ki érezné ki a *fukar* irodalmi szóból, hogy valamikor *Fugger*-nek hangzott és egy gazdag német család neve volt? A *palánta* magyar földön termett szép szó-alak a hozzánk *plántált* latin „plantata”-ból. A „plántál” viszont modern átvétel, újabb szín nyelvünkben. Az „ültetvény” magyarítást tenge-rentúli exotikus vidékekre korlátozza az egészséges magyar nyelvérzék. Kölcsény még arra érdemesítette a *plántál* jövevényszót, hogy heroikus-történelmi gondolatvilágot kifejező pathetikus szövegbe, a nemzeti himnusz emelkedett hangulatába illessze:

Zászlónk gyakran plántálád
Vad török sáncára.

A *plántál* azóta némi pejoratív hangulatot kapott... Mikor Petőfi népszerűvé tette a *róna* szót:

Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom —

a *róna* hangzásban már örökre elszakadt szláv testvéreitől és kizárólag magyar síkságot jelentett... A magyar falu két magyaros motívuma, a *rozmaring* és a *muskátli* talán megőriztek még hangzásukban valamit az idegen eredetből, de a hozzájuk fűződő képzetek annyira összeolvasztják ezt a két szót a népies világgal, hogy mindakettőt magyarnak érezzük, a népdalba-illő, egyszerűséget lehellő szavak közé soroljuk. Nyelvünk asszimilációs képessége oly eleven és hatékony, hogy egész mondatokat el tud nyelni, idegenből magába kebelezni. A nyájas-kedélyes osztrák-bajor *wilkomm'*! a magyar nyelv retortáiba hullva mint *billikom* (1640) ébredt új életre, zord idők hangulatát, balladás lovagtermek lakomáit rezonálva. Arany János — nyilvánvaló anakronizmussal, de helyes stílusérzékkel — föl is használja a magyar-hún elődök jellemzésére:

Mi haszna ezentúl billikomok, tálak...

(Buda Halála, X.)

A német versike mondata: „Ich spiel' eine, ich spiel' eine Rose“ — „*ispiláng*, *ispilángi* rózsa“ lett a magyar gyermekkert nyelvében, mintha valami játékos onomatopoezis teremtette volna.

A hangzásbeli asszimiláció mellett második mozzanata az idegen szavak beözönlése ellenére is szilárdan álló magyar nyelvkarakternek: nyelvünk agglutinációs-képzős fölépítésében rejlik.

Ha összehasonlítjuk nyelvünk idegen szókészletét például azzal az anyaggal, amit a francia nyelv más idiomáknak köszönhet, akkor mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a francia szellem, különösen a középkorban és a tizenhatodik században, mohón szívta föl a legkülönbözőbb és legtávolabbi hatásokat. Már a galloromán nyelv nagyszámú szót vett át az alacsonyabb kultúrájú frankoktól és gótoktól. Az ó-francia nyelv rendelkezésére álltak a román (latin, provanszál,

spanyol, olasz, portugál) és a hazai nyelvek (baszk, ókelta, modern breton), amiket — ideszámíthatjuk még a latinon átszűrt görögöt — házi rezervoárnak tekinthetett és amikből a legtöbb esetben saját fonetizmusához igen közelálló alakokat kapott. De kapott jócskán a germán (ófelnémet, angol, holland) nyelvekből is. Ezek a szavak azonban legtöbbször izolálva maradtak a francia szókincsben, mert a flektáló nyelvek (erre még visszatérünk) nehezebben ágaztatják, gyökereztetik a szavakat. A magyarban azonban mindjárt megfiadzott az idegen szó és sokasodó származékai már magyar jelleget öltöttek, belekerültek a nyelvi gondolkozás analógiás sorozataiba. A *szabad* (< szlobod) szóból virágzott ki a magyar *szabadság*, amely szabadulást hozott minden kárpátaljai nemzetre. A szláv eredetű *csin* szóról elmondhatjuk, hogy hozzájárult nyelvünk és nemzetünk csinosodásához, mert belőle származnak rokonszenves, magyarízű szavaink, a *csinos*, *csinosodás*, *csíntalan*, *csínja-binja*, *külsín*, *csínján* (bánik), *csíny*, *csinosít*. A szláv *akolból* ma már humorosan ható nyelvújítási képzéssel *kiakolbolít* lett: nincs szláv nyelv, amely ezt utánozni tudná. A németek szlávból vették a „Groschen“ szót; a magyar *garas* messze esett a fájától, a német „groschen“-től; a *fagaras* meg a *garasos*, a „leteszi a garast“: már teljesen magyar észjárást tükröz. Örölnünk kell, hogy nyelvünknek alkalmá volt gazdagodni az idegen szó révén. Mihelyt a „nép ajkára“ kerül az osztrák szó, már „indivisibiliter et inseparabiliter“ a magyar királyság része lesz:

Arass szívem arass,
Megadom a garast,
Nem kell nekem garas,
Csak te velem arass.

A *férc* (1724) német szó volt, de a *fércel*, *fércmű* már gyökeresen magyar. *Vitéz-utca* lehet Zágrábban is, éppúgy, mint a magyar Kiskundorozsmán, mert a „vitéz“ és az „ulica“ élő horvát szavak, de a *vitézség* csak magyarnyelvűségben élhet éppúgy, mint a nemzetes nemesnek *vitézlő* jelzője. Legszebb szertartásunk a Hadúr nevében való vitézzé-avatás, amit ma már a „Magyarok Istene“ égisze alatt végeznek: a pogány Hadúr elejtése jogos volt, mert csak 1822 óta él az irodalomban, akkor még *Haddur* alakkal, mint Aranyosrákosi Székely

Sándor költői fantáziájának szuggesztív terméke és egy germán istenség nevének („Hadr”) magyarosítása.¹

A *bolond* (1381) szláv eredetije bizonyára nem ismerne önmagára a *bolondos*, *bolondít*, *megbolondul*, *bolondoz*, *bolondság*, *bolondjában*, *bolondóra*, *bolondokháza*, *félbolond*, *bolondéria*, *bolondgomba* alakokban, vagy a népdal refrénjében: „... belebolondultam magába!” Micsoda gazdag vegetáció az importált magból! Ezzel szemben hasonlítsuk össze egy azonos jövevényszó sorsát a francia és a magyar nyelvben. A *revolver* („to revolve”) Angliából jött a kontinensre. A franciában önmagában áll a szó, semmi származéka, semmi közelebbi kapcsolata egyéb szavakkal. Nálunk, valószínűleg német közvetítéssel, szintén „meghonosult” a szó, annyira, hogy két új szó is keletkezett belőle: a *revolveres* (merénylet, támadó) és az átvitt értelmű *revolverez* (zsarol). Hasonló mondható a *sport* angol szóról, amelynek a franciában csak egy származéka lehetséges (*sportif*), míg a magyarban a továbbképzett alakokon kívül (*sportol*, *sportszerű*) számos összetétel (*sportegylet*, *sport hírek*, *sportpálya* stb.) dokumentálja azt az erősebb kohéziót, amely az angol jövevényt új hazájához fűzi.

A hangbeli asszimiláció és a származásos meggyökereztetés mellett harmadik — legerősebb — mozzanat, amely a magyar nyelv karakterének őseréjét és megingathatatlan önállóságát megadja: nem más, mint a honfoglalás-előtti ugor-török vagy pláne finn-ugor szókincs, amely domináló szerepet játszik nyelvünk életében. Ez az ősi készlet az alapszavak számát illetőleg körülbelül felét alkotja a magyar szóanyagnak, ami azt jelenti, hogy származékaival és a jövevény-szavak magyarképzős hajtásaival együtt diadalmas és fölényes többségét teszi a tényleges szóhasználat anyagának. Ez a finnugor anyag névszókban és igékben egyaránt gazdag és fölmutat olyan ige-névszókat is, amelyek ugyanazzal az alakokkal mindakét funkciót ellátták az ősnyelvben (ma is még: *fagy*, *les*, *tér*, *nyom*).²

Finnugor szavaink nyilvánvalóan éppen azok, amelyek

¹ V. ö. Gragger Róbert, Egyet. Philol. Közl. 1920 : 40.

² V. ö. ezekről Boldogréti Vig László, Verseyi Ferentznek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban. Pesten 1806 : 223.

a legközelebb állanak az ember természetes életéhez: a mindennapi használatban a nép minden rétegében ezek emelkednek túlsúlyra.³ A test részei (*fő, haj, szem, fül, íny, fog, kéz, vér, ér*), a családtagok megjelölései (*ös, nő, fi, öcs, ip, vő, meny, árva*), a névmások (*én, mi, te* stb.), a természet jelenségei (*éj, ég, tél, víz, év, jég, fénylik, kő*), az embert környező állatvilág (*ló, eb, hal, fecske*), a primitív eszközök (*háló, nyíl, ár, fazék*) és a lelkiéletnek nem is fejletlen megnyilvánulásai (*ének, álom, lélek, esküszik, fél*) — mind ősi finnugor eredetűek. Ezek azok a szavak, amikből ma is a magyar lélek szemléletvilága és mithosza fölépül. Ezek azok az igék, amik ma is összekapcsolnak bennünket a volgamenti fajrokonokkal, zürjénekkal, osztjákokkal és a nagy kultúrájú finnekkel, észtekkel. Bármennyire elszakadtunk is faji összetételben, kultúrában az orosz szeppe és szláv világ tengerébe merült primitívebb ugoroktól, bármennyire is a finnek-től, észtektől különböző temperamentumot, életstílust, államformát öltöttünk magunkra a Kárpátok síkságain: ugyanaz az *ég* borul valamennyiünkre, mint kétezer év előtt és nyelvünkben élve ugyanabból a *lélekből* lelkezettek vagyunk és ugyanaz a *világ* fényeskedik mindnyájunknak.

Még elevenebb életre ébred előttünk a magyar nyelv finnugor szókészlete, ha arra utalunk, hogy igéink szinte kivétel nélkül ősi eredetűek és a rokonnépek verbumaival azonosak. A cselekvést kifejező ige adja meg a gerincét a nyelvnek. A főnevek, a tárgyak megjelölései jönnek-mennek cserélődnek, változnak, elmulnak, de az igék nem mulnak el: a mozgó-élő természet tüneményeit ma is ugyanazokkal a szógyökökkel rögzítjük meg, mint az ősi természet-determinálta korban. Nyelvünkben ezek az igék az elpusztíthatatlan vitalizmus rétegét alkotják. Nincs még egy nyelv, amelynek ilyen energiaszóró magja lenne, mint a magyarnak. És ez a mag, mint valami solaris hőcentrum, folyton újjáteremtisokszorozza önmagát a képzési lehetőségek meg nem szűnő aktivizmusában.

Elsőnek említsük az *él* igét. (A finn és az észet ma is ugyanazzal a szóval „éljenez” mint mi.) A *halál* szintén közös

³ V. ö. Jos. Szinnyei, *Die Herkunft der Ungarn*, Berlin, 1920. (Ung. Bibl. hgg. v. R. Gragger.)

végzetünk. A mozgás variációit ugyanazokkal a hangkombinációkkal asszociáljuk: *jön, áll, jut, lep, hág, les, hajlik, megy, fárad, visz, kel, esik, bujik*. Az életvédelem mozgólatai: *öl, szúr, szel, lök, bök, kap*. A táplálkozás: *eszik, fal, emik, nyel, nyal*. Valóságos hadsereget alkot nyelvünkön belül az igéknek ez a mindenütt jelenlévő elevensége. És mindegyik ősigé tízszeresen visszhangzik a képzett alakokban, amik folyton szaporodnak, hogy minden jelentésárnyalatra külön szó szülessen. Ez a szóteremtő vitalitása nyelvünknek épen az *él* gyökérrel kapcsolatban mutatkozik legjellemzőbben: *élet, élelem, eleven, eledel, eleség, éledegél, éldel* (ez már a XIX. századi szenvelgő kor gyártmánya!), *élbez, éled, éledez, éleszt, élesztget, élesztés, élesztő, éelmes, élemedik, élemedett, élmény* (huszadik századi német-utánpótlás!), *élénk, élés, élestár, mindéltig, éltes, élő, elevenül, megelevenít, megél, elevenség, élheterlen, élősd, élősködik, éltet, éltető, élő...* Az egész magyar nyelvtörténet fölvonul előttünk és a sor nem teljes, mert közben sok képződmény elkallódott. Egy nyelvet, amely önmagából ennyi energiát tud fejleszteni, nem kell félteni a jövevényszavaktól, amik egyébként maguk is arra jók, hogy önsokszorozó energiáját szaporítsák. Nem is szorult a magyar nyelv igék átvételére. Halász Ignác véleménye szerint (M. Nyr. 1881 : 196) a szlávból alig kaptunk tíz egy-néhány igét, mint a *babràl* (ami lehet hangutánzó is), a *csinál* (amely ma is köznapi hangulatú a 'tesz' mellett), a *kalapál, kapál, mázol, panaszol* stb. A modern-angol „*lestoppol* egy autót”: elhanyagolható mennyiség nyelvünk igekészletében. A francia nyelvnek rendelkezésére állott a latin fejlett igekészlete, mégis kapott az ónémet nyelvből — a frank meroving-karoling uralom idején — majdnem száz igét, amelyek között olyan közhasználatúak és primitív gondolatkörbe tartozók szerepelnek, mint a *choisir, cracher, gagner* (modern német: 'weiden'), *garder, saisir, lécher, regretter, rôtir, souper, tomber, toucher* stb. Ami az 'érint' jelentésű *toucher* (modern német: 'ziehen') ige átvételét illeti, érdekes párhuzam, hogy a magyarban sem lehet az *ér-* ige ősi-finnugor eredetét kimutatni, ellenben a török nyelvekben vannak megfelelői. A *toucher* azonban — amint már említettük általában a francia nyelv jövevényszavairól — alig tudott néhány új, honi szót

fejleszteni önmagából, míg a magyarban egyik legnépesebb és jelentésben leggazdagabb, jelentőségben legfontosabb szócsalád alapul az *ér-* átvételén, amelynek valamennyi származékát nem is lehet felsorolni: *ráér, érdekel, érdek, érdekes, érdes, érez, érzékel, érzéklet, érzékelhető, érzékeny, érezhető, érzékenységg, érzeleg, érzelgős, érzelem, érzelmes, érzemény, érzés, érzéstelenít, érzet, érzület, érint, érintő, érintés, érintkezik, érintkezés, ért, értekezik, értekezés, értekezlet, értelem, értelmes, értelmetlen, értesít, értesítő, értesítés, értesül, érkezik, érték, értékes, érvény, érvényes, érvénytelenít, érem, érme, érik, érlel, érettségi, éretlenség stb., stb.* Körülbelül azt lehet mondani matematikai analógiával, hogy a származékok száma az alapszótól való távolság négyzetének arányában nő...

Még egy mozzanatra utalhatunk, amely nyelvünknek ősi-eredeti és a mai európai nyelvektől elütő jelleget biztosít: az igeképzők nagy száma és finnugor közössége. Nyelvünk a cselekvés gyakoriságát, pillanatnyi tartalmát, műveltető és visszaható voltát körülírás nélkül ugyanegy ige alakjaival ki tudja fejezni és ezzel az igék számát igen nagyra növeli. A frequentatív *döföl, bököd, kiáltoz, metsz* (v. ö. „metél”) *rakos* (~ „rak”), *mozog* (~ „mozdul”), *hunyorít* (~ „huny”); a momentán *röppen* (~ „röpül”), *rikolt* (~ „rí”), *tilt* (~ „tilos”); a kauzativ *mosat* (~ „mos”); a reflexiv *fekvő* (~ „fektet”); olyan mozgalmasságai a magyar szemlélet tárgyainak, hogy ehhez képest a mai kultúrnyelvek szegénynek és megmerevültnek tűnnek föl.

III. Belső gazdagodás.

Nyelvünk folytonos tökélesbülésre képes... Nyelvünk történetéből is bátorságot meríthetünk népünk életrevalóságára... Rövid száz év alatt elfogadta a kereszténységet, el a sok szláv és német szót... É könnyű elsajátítása az idegen elemnek... világos jele annak, hogy nem maradtunk el az árja népek haladásától.

Bodnár Zs., A m. ir. tört. 1891, I: 7.

Még mindig a szókészlet elemzésénél maradva és az ugor kincs gazdagságához, fejlődési lehetőségeihez kapcsolódva — föl kell vetnünk a kérdést: mik voltak a magyar nyelv belső

szaporításának forrásai? A felelet minden stilisztikában megtalálható: képzés, összetétel, elvonás, új szó gyártása, népi nyelvi szavak átvétele, elavultak fölüjítása... Ezekről mindegyikről szólnunk kell, mert jellemző sajátságait revelálják a magyar nyelvnek, a magyar stíluseszménynek és a nyelv-ápolással foglalkozó mozgalmak. Tolnai Vilmos számításai szerint 1000 magyar tőszóból 450 jövevény; a származékokat is figyelembe véve, a magyar szótár szavai közül már csak 35 százalék az idegen eredetű; a XIX. század írott nyelvében ténylegesen használt 100.000 szó közül pedig nem kevesebb, mint 88440 az ősi-magyar.¹

Nyelvünk — mint az idegen szavak asszimilációjánál és az ugor szókincs domináló szerepénél rámutattunk — hallatlanul gazdag szóképzési lehetőségekben. Ezt a tényt külföldi nyelv művelők bámulattal konstatálják.² Minden grammatikai kategóriát, mindenfajta jelentési és érzelmi árnyalatot ki tud fejezni képzők és igekötők segítségével. Ebből a szempontból jóval fölülmúlja a képzőkben gazdag német nyelvet, amely maga is előttejár a francia szóképzésnek. A németnek viszont van egy különleges képzési lehetősége, az „ablaut“, a belső magánhangzováltoztatás, amivel a finnugor nyelvek csak nagyon kivételesen rendelkeznek (hangmetafora: itt' ~,ott').³ A francia készen kapta a latin nyelvnek racionális igényeket teljesen kielégítő képzőrendszerét, de ebben megmerevedett, sőt veszített is belőle a népi hangváltozások folyamán. Ugyanegy tőből ritkán van meg valamennyi lehetséges igei, főnévi, melléknévi származék, ami aztán, ha ugyanannak az igeinek konkrét vagy absztrakt főnevét keressük, körülírássra vezet. Ebből ugyan semmi baj nem származik, de mégis alkalmas szegénysége a nyelvnek, mert körülíráshoz olyan nyelv is folyamodhat, amely tud absztrakt szót képezni az igéből, mint például a német, mikor az infinitívust egyszerűen névelővel látja el és főnévi rangra emeli. (Néha a franciában is,

¹ V. ö. Tolnai Vilmos cikkét: Halhatatlan magyar nyelv. M. Nyv. 1924 : 50.

² Berczik Árpád, A mi édes magyar nyelvünk (1912 : 74.) idéz erre von. nyilatkozatokat a német Sprachverein folyóiratából.

³ V. ö. Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. dolgozatomat, Szeged, 1939 : 94.

nyilván német-angol analógiákra: *rire* 'nevetni' és *le rire* 'nevetés'. A német filozófiai nyelv sok hasznot húz ebből az absztraháló lehetőségéből, bár a francia, mikor a *nomen actionis*-t elemző, fogalom-szétbontó úton kényszerül kifejezni (beszél'; beszélés ~ ,parler'; ,action de parler', ,usage de la parole') világosabban adja a fogalmat, mint a német *pregnans* infinitívusok. (A ,parler' főnévként is él, de ,beszédmodor' jelentésben; a régi franciában viszont eredetileg *nomen actionis* jelentett.)

A magyar nem jön zavarba, ha főnevet kell gyártania igéből. A három nyelv képzési szellemének illusztrálására hasonlítsuk össze a magyar *ír* igéből képzett főneveket a megfelelő német és francia szavakkal.

Írás (*nomen actionis*) ~ ,das Schreiben' ~ ,action d'écrire'. — *Írás* (*nomen acti*, v. ö. „itt az írás, olvassátok”) ~ ,das Schreiben', ,die Schrift' ~ ,écriture'. — *Írat* ~ ,die Schrift', ~ ,écrit'. — *Írásbeli* (dolgozat, vizsga) ~ ,schriftliche Arbeit, Prüfung' ~ ,l'écrit'. — *Iroda* ~ ,die Schriftstelle' ~ ,bureau'. — *Irka* ~ ,Schreibheft' ~ ,cahier'. — *Irodista* ~ ,Kanzleibeamter' ~ ,expéditionnaire'. — *Irodalom* ~ ,Literatur' (Schrifttum' kevésbé használatos purista szó) ~ ,littérature'. — *Irodalmiság* ~ ,das Literarische' (?) ~ ,élément, valeur, qualité littéraires'. — *Iromány* (néha pejorativ értelmű) ~ ,die Schriften', ,Aktenstücke' ~ ,les écrits', ,les papiers'.

Látható ebből az egy példából, hogy — pusztán a képzésre szorítkozva és az összetételeket, igekötős alakokat ezúttal figyelmen kívül hagyva — a magyar nyelv szereti egy tőből fejleszteni főneveit. Viszont a francia nyelvről is el kell ismernünk, hogy van egy „belső” gazdagodási forrása, amelylyel sem a magyar, sem a német nem rendelkezik (vagy legalább is csak ritka esetben): a latin képzett alakok följújtása és a még eleven latin képzők alkalmazása. Amint Bárótzsi mondotta (1775) „a' frantziák még mai napig is görögből és deákból szedik a' gyöngyöket, melyekkel nyelveket gazdagíttják.” A ,kenyérsütés' fogalmát a ,cuisson du pain' analitikus kifejezés tökéletesen visszaadja, a ,coctionem' (sütés) latin alakból származó vulgáris szó segítségével. A klasszikus latin *panificium* alakban ismerte a szót, a vulgáris nyelvből lett ófrancia ,panechief' azonban nem maradt fenn és a humanista tizenhatodik század szükségét érezte egy szintetikus-latinos szónak: így keletkezett a latin *panis*-ből a népi

‘-fier’ (< facere) agglutinált képző segítségével a ‘panifier’. A mai francia nyelvérzék a szóban nem lát semmi idegenszerűt és az írástudatlan pék affektáció nélkül írhatja ki üzletére a ‘panification’ címet. A magyar nyelv azonban még az ilyen latin-örökségből is tud magának részt szerezni: a művelt társadalom nyelvében — részben francia-német analógiákra — szép számmal élnek és képzős-asszociáció-sort alkotnak a latin ‘-ficare’ változatai (glória ~ *glorifikál*, nulla ~ *nullifikál*, *purifikál*, *petrifikál*, *amplifikál*, *pontifikál*, *perszonifikál*, *pacifikál*, *rektifikál*, *elektrifikál*, *trafikál*), amelyeknek viszonya az alapszóhoz annyira tudatos, hogy át is vettük tréfás célokra a képzőt: *sétifikál*.⁴

A képezhetőség előnyei nyilvánvalóak: a nyelv tetszés szerint gazdagítható, minden jelentés-árnyalatra könnyen hajlik. Akármilyen kifejezéssel vagy grammatikai kategóriával indítjuk is el a mondatot, a többi rész rögtön igazodik hozzá és — ha másképp nem, egy nyakatekert új képzés segítségével — befejezésre tudjuk kanyarítani a mondókát. A franciában ez nem lehetséges. Ott kész sémák vannak, amiket alkalmazni kell és a stilisztá inkább emlékezik, mint teremtet. Még csak arról szóljunk, hogy a magyar képzők bőkezű száma túlmegy azon a határon, amennyire egy nyelvnek voltaképpen szüksége van. Mi olyan jelentésrezdüléseket tudunk regisztrálni finom apparátusunkkal, amiket a nyugati nyelvek skálája nem ismer. Mely nyelv merne versenyezni Vörösmartynak ezzel a lebegő-muzsikáló versorával:

Fut, riadoz, szökdel, s meg-megzendítgeti sípját...

(Délsziget, I.)

Jelentésrezdületekről szólva, maradjunk épen a *rezdület* szónál: *rezzen*, *rezeg*, *rezdül*, *rezget*, *rezdít*, *rezzent*, *rezegtet*, *rezzenget*. Magyar-német, magyar-francia szótárak nem is veszik föl valamennyit, kitérve a nehézségek elől, amik pontos lefordításukat szinte lehetetlenné teszik. Mozzanatos, gyakorlati, műveltető képzőket a francia nyelv nem ismer. Franciaul *rezdül* annyi, mint ‘vibrer’, ‘tressaillir’, ‘frémir’; *rezeg*:

⁴ V. ö. Tolnai Vilmos, Makaróni nyelv és irodalom, Magyar Nyelv. 1930: 343. A ‘sétál’ egyébként délszláv szó.

„trembler“, „vibrer“, „frémir“, „osciller“ (fizikai műszó, ezt mi is átvettük: „oszcillál”); *rezzen*: „frémir“, „tressaillir“, „trembler“. Ugyanazok az igék szerepelnek mindenütt, de még a *reszket* is csak „trembler“ a legtöbb esetben. A többi alakokat csupán körülírással lehet megközelíteni. A magyar szavak a jelentés-differenciáltságon kívül még expresszívebbek is, zeneibb-dinamikusabb hangkombinációt nyújtanak, mint a megfelelő francia szavak, bár azokban is van hangutánzás. A német középuton áll a magyar és a francia között. A műveltetést szintén csak körülírással tudja kifejezni, de igekötőivel érzeteti a pillanatnyi cselekvést. *Rezeg*: „zittern“, „beben“, „schwingen“; *rezzen*: „erzittern“, „erbeben“, „zusammenfahren“; *rezdül*: „erbeben“, „erzittern“, „sich rühren“. Amint látható, a *rezzen* és *rezdül* jelentésbeli megoszlását a német egy szón belül nem tudja kifejezni. A „rezeg“ ~ „rezdül“ ~ „rezzen“ és „csörög“ ~ „csördül“ ~ „csörren“ típusú képzés-sorral a magyar a cselekvés összes mozzanatait megrögzíti: folytonosság, kezdet, befejezés.⁵

A természetes szóképzésnek már a tizenötödik századi kódexíró szükségét látta, mikor a fejlett latin nyelv árnyalatait kellett visszaadni.⁶ A „spiritus“-t letükrözi a magyar *szellet* szóval, a „psalmus“-t pedig, hogy ne legyen egyszerű „ének“: *énekletté* rangosítja. A latin nyelv állandó jelenléte a magyar közéletben, a német és olasz-francia főiskolák és irodalmak állandó ostroma nyugat felől; csupa ösztönző hatás, amely a magyar nyelvet belső energiáinak kifejtésére készítette. A tizenhetedik században, mikor a francia klasszikus szellem megkezdi nyelvszegényítési harcát és elnyomja az Itáliából, Spanyolországból importált barok dagályt, nálunk megindul a szavak programmszerű gyártása, a minden eszközzel való pompázatos nyelvfurakítás. Azóta nemzeti hagyományunkká vált új szavakat „képezni“ (ez maga is „képzett“ szó, mégpedig a német „bilden“ mintájára) és egészen a múlt század végéig szinte fixa ideája lett íróinknak, hogy nyelvünket legalább néhány új származékkal kell gyarapítaniok. A tizennyolcadik-tizenkilencedik század fordulóján lezajló nyelvújítás (főleg 1805—1819) páratlanul áll a világ szellemi

⁵ V. ö. Simonyi Zs.: A jelentéstan alapvonalai. 1881 : 28.

⁶ V. ö. Tolnai Vilmos, A nyelvújítás, 1929 : 28 stb.

mozgalmainak történelmében. Neologus törekvések voltak Franciaországban is a tizennyolcadik század folyamán,⁷ amely — saját racionalizmusához híven — a nyelvek mechanikus alakulását hirdette és a nyelvet főleg a természettudományok, az agrikultúra irányában gyarapította, egyébként igen mérsékeltén. A forradalom diktatúrája merészebben élt a nyelvteremtő elvvel, rányomva republikánus-római bélyegét a szótárra. De a „néologisme“ nem vált mesterségesen szervezett mozgalommá és csak abban állott, hogy a szótár-irodalom — utólag és óvatosan — szankcionálta a már közhasználatú újításokat. A magyar nyelvújításnak szellemi mintája — mint annyi hazafias magyar mozgalomnak — Németországban keresendő.⁸ A német racionalizmus abból a nyelvfilozófiai meggyőződésből indult ki (Campe), hogy amikor hiányzik valamilyen szó, a nyelvművelő a beszéd első fölatalálóinak (?) jogaiba lép és alkothat újat. A lassú fejlődést a nyelv életében is megakaszthatja a forradalom, amely új állapotokat teremt. Ilyenkor nem a régi szokás, hanem az ész diktál törvényt... Kazinczy Campe-t visszhangozza (1817), mikor kijelenti: „az író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz; sőt az író usussá csinálja, ami usus nem volt.“ A magyar nyelvújítás, amely évtizedekig lázban tartotta egy ország közvéleményét, tízezerrel képezte a szavakat. Nemlétező gyökökből fiktív képzőkkel „csigázta“ az új szókombinációkat, amiknek megértéséhez sokszor szótárhoz folyamodik a jámbor olvasó (pl. zuhajda = parforce-vadászat). A magyar nyelv szellemével kitűnően megegyeztek a koholt képzők, amik a franciában, németben lehetetlenek volnának. Ilyenek a „-tyü“ (*csöngetyü*), az „-any“ (*higany*), az „-ar“ (*szivar*), a „-c“ (*bohóc*), a „-da“ (*járda*), az „-or“ (*kalandor*), az „-ora“ (*zongora*) stb. Kolozsvárott hagyományos elnevezéssé vált a *Tornavivoda* és remélhetőleg a pesti *Reáltanoda-utcat* sem fogják eltüntetni, mint ahogyan a *Körönd*-del történt, amely nevében nemcsak a nyelvújításnak, hanem az újjáalakuló főváros egyik ritka mérnöki konstrukciójának emlékét is

⁷ V. ö. A. Dauzat, *Hist. de la langue fr.*, Paris 1930 : 21; W. v. Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, Leipz. 1934 : 184.

⁸ V. ö. Thienemann Tivadar, *Német és magyar nyelvújító törekvések*. Bp., 1912.

őrizte. A biedermeier *Lövölde*-tér még a mienk, de fönnmaradásáért évről-évre aggódnunk kell. A nyelvújítás ma már történelmi kincs, műemléknek kellene nyilvánítani. Nyelv-érzékünk bizonyos idegenszerűséget még mindig regisztrál ugyan egynémely erőltetett nyelvújítási képzésben (*kegyenc, öltöny, korány, idény*) de a megszokott fonetizmustól eltérő disszonanciák erőt visznek a nyelv szimfóniájába és a talán szabálytalanul faragott szavakról ma már nem mondhatunk le nyelvünk nagyfokú vérszegényítése nélkül. Miképen nélkülözhetnők például magát a *nélkülöz* igét, amely szintén a nyelvújítás újdonsága és gyártmánya az *újdonsággal* és a *gyártmánnyal* együtt! Verba valent usu... Még abból is nyereséget húz sokszínű magyar beszédünk, ha a nyelvújított szóalakzatot elveink fönn tartásával csupán fűszernek-borsnak használjuk; milyen jó, ha vannak „rossz” szavaink, amikkel megbélyegezhetjük a *zugírászt*, az olcsó *elméncséget*, tréfásan *dögésznek* nevezhetjük a természetrajz-tudóst, avagy — sit venia verbo — *zsidóbérencnek* a liberálist. Mikor a nemzet csinosodását óhajtó Kármán József kirohant a „sok *korcsszók*, idétlen faragású, hangú, a nyelv természetével ellenkező és fület sértő *korcsszók* sáskaserege” ellen: nem tudta, hogy ő is élvezi a *korcsszók* áldásait, épen a *korcs* szóban, amelyet az újító-költő Gyöngyösi István hozott világra a „*korcsos*” megcsonkításával (1693) — és amelynek híján Kölcsey sem írhatta volna meg örökszép verssorát: „Vándor állj meg! *korcs* volt anyja vére...” A legsikerültebb gyártmányok épen az irreális szavak, amilyen például az *anyag*, amely a latin „*materia*” („*mater*” + „*ia*” képző) egyszerű letükörzése. A *matéria* viszont népies szó lett mindenható nyelvünkben. (Egyike ez ama nem-ritka eseteknek, amikor a puristák is kielégülnek, az idegen szó is megmarad.) Filozófiai nyelvünk egyik sarkalatos szava lett az „*essentia*” kaptafájára készült *lényeg* (1832), amelyből az *átlényegülés* (transsubstantiatio) származhatott. Szabálytalanul és barbárul alkotott szó a *pamlag* is (1787), semmi magyar rokonságra nem emlékeztet, csupán a vége utal analógiákra, de egyébként úgy hat, mintha expresszív idegen szó lenne. Talán épen ennek köszönheti elterjedését és költői hangulatát:

Nem kér Chinai pamlagot,
Sem márványpalotát a' Megelégedés.

Szily Kálmán (1908) két kötetre valót gyűjtött össze a nyelvújítás szavaiból. Nyelvi életünk legnépesebb tartományába kalauzol Szily szótára. A nyelv párhuzamosan és kölcsönhatásban fejlődik a lelki étellel: a magyar gondolkodás, szemlélet, társadalmi élet, állam-rend gazdagította önmagát ezzel a nagy kincessel, új kifejezési lehetőségeket adva és a kifejezési lehetőségekkel a lelki élet belső formáit alakítva differenciáltabbá és bonyolultabbá. Fogalmaink, gyakorlati műszavaink, költői elképzeléseink megsokszorozódtak az új képzésekkel. A *jog* elkülönült a „juss”-tól, az *állam* konkrétterebb keretek közé szorította vissza a „státus”-t. A *hon*, melynek *virányain* boldogul a nép, lelkes optimizmussal ölelte magába a honfiak szűkebb „pátriáit”. A „tirannus” nem halt meg, sőt a *kényúr* és a *zsarnok* alakokban háromszoros szerepre kapott líránk színpadán. *Ábrándozni* csak a magyar poéta-lélek tud: nincs a világon nyelv, amelyre ezt az 1803-ban fölbukkant, ismeretlen eredetű szót és a körülötte zsongó jelentés-asszociációkat le lehetne fordítani. A *fogalom*, bár a német „Begriff” letükrözése, sarkalatos szava lett a magyar gondolkodásnak és az „ideaák” világát friss névvel gyarapította... Itt említhetjük, bár nem új képzés, hanem elvonás, hogy a nyelvújító termékenység bőkezűen még egy szót alkotott az „idea” mellé: az *eszmét*, mely Széchenyi „eszmévé finomulásában” kapta meg nemzeti consecratio-ját. Madách angyalai nem énekelhették volna: Hozsánna néked, *Eszme!* Arany pedig költészetről és valóságról elmélkedve, nem írhatta volna:

Idea: eszme. Nem szó, nem modor.
Azt hát fejezzen ki vers, képzőszobor.

Ebben a szép ars poetica-részletben a *modor* is faragott szó; a *szobor* pedig szláv: a nyelvújítás használta először, „statua” értelemben. Hangulatos képzés a *hangulat*, a német „Stimmung” analógiájára.⁹ 1840 táján még „hangolat” alakban pro-

⁹ Ez a szép szó tette lehetővé, hogy a *stimmel* (= egyezik a dolog, rendben van) és a *stimmol* (= zongorát hangol) megmaradhattak materiális közhasználatban.

pagálták, de hamarosan a zeneibb lejtésű és a ,hangol' igétől elkülönülő mai formában állapodott meg.

Ez az a szó és fogalom, amit a francia nyelv nem tudott sem produkálni, sem önmagába olvasztani (,le stimmung'), az analitikus körülírások pedig (,état d'âme') nem adják vissza a szintetikus-homályos német szót; a magyar viszont onomatopoeitikus-jellegű alapszavával és hosszúra nyúló, érzelmes képzeteket földéző (alkonyulat, indulat, borul) szuffixumával expresszívebb szó a németnél is. Egyik legköltőibb szavunk, szerencsés ihletből született, miként az *ihlet* maga is... A *kedély*, amelynek láthatárán ködképek támadnak, a német ,Gemüt' átfordítása. A ,Gemüt' speciálisan német praefixumával nem tudott volna nálunk soha meghasonulni. (A ,gemütlich' örökre idegen szó marad és csak a műveltek kedélyeskedő beszédében él.) Viszont a magyar ,kedély' elég szuggesztíven adja vissza az ősgermán ,Gemüt' elmélyülő lelki tartalmát, amit a francia szinonimák (,humeur', ,esprit', ,tempérament') nem tudnak megközelíteni. Az *átszellemül* nem azonos a francia ,transfigurer' jelentésével és a német ,sich vergeistigen', ,sich verklären' alakoknál is emfaticusabb szó. A latin ,transfiguratio' viszont színe-változást jelent bibliai nyelvünkben. A szokatlan képzők és képző-variációk alkalmazása lehetővé tette, hogy a lelki élet új szavaiba expresszív homályt, hangulatot, érzelmi valeur-t vigyen bele a nyelvújítás.

Az irodalmat örök hálára kötelezte ez a mozgalom, nemcsak az *irodalom* szó megteremtésével, — amely hajlékonyabb (pl. *irodalmasít*), mint a patinás és kihalásra nem ítérendő *literatura* a maga izolált formájában, amely régi deákságot őriz — hanem a *bohózat*, a *dagály*, a *regény*, a *szöveg* és más terminusok megalkotásával is. A *képzelet* sebesszárnnyú sas Petőfi költészetének egén, bár a nemes versenyben, nem mindig éri utol a *fantáziát*, amelynek kiváló sasfiókái a csúnya *fantazmagória*, a sejtelmes *fantasztikum* és a modern-dekadens *fantasztikus*. „Mint fantasztikus és fáradt arab“ — éneklí Tóth Árpád. A *képzeleg*, a *képzelgő*, a *képzelgés*, a *képzeletbeli* viszont a ,fantázia' hiányait pótolják, és kitűnően beváltak a hasznos újdonságok között. A *költő*, *költészet*, *költemény*, *költői* sikerült és hétköznapi

használatra való másodpéldányai az érzelmes-pejorativ *poétának* (néha csak „füzfapoéta”), a görögös *poézisnak*, a szűkebb jelentésre szorult *poémának*, amely nem téveszthető össze a latinból fejlesztett, vitézi „versezet”-tel; a *poétikus* azonban költőibb, mint a „költői”. *Költőiség* viszont elevenebb, mint a papírszagú poeticum. Petőfi nem kívánt magának édeskés-nyárspolgári „poétikus” életet, hanem rendkívüliséget, lángészhez méltó szabad pályát:

Költő vagyok, *költőileg* kell
Végigrohannom az életúton.

Ilyen jelentésmegoszlási lehetőségek nem volnának a magyarban, ha nem csinálunk új szót a latin mellé, amely azelőtt az egész terhet viselte. Ugyanilyen szerepre született a *színész* a *komédiással* szemben. Nincs megállás a nyelvben! Valósággal *circulus vitiosus* a latinosságnak és purizmusnak ez az egymástkergető, ráduplázó harca: mennél jobban pusztítani akarják egymást, annál inkább gyarapodnak és — *inter grammaticos litigantes* — a nyelv géniusza örvendezik törvényes-törvénytelen ivadékainak szaporulatán.

Van még egypár reálisabb kuriózuma a nyelvújításnak. — A *csárdás-tánc* 1833 és 1842 között bukkan föl, de nem a nép ajkán, hanem a szerkesztőségi asztalon. A nép akkori-ban még csak a rossz erkölcsű nőszemélyt ismerte ilyen jelzővel:

Csárdás kis angyalom,
Rossz híredet hallom!

A kereskedelmi élet prózai szócsinálmányai (*jorgalom, leszámítol, szövetkezet*), hozzájárultak a német Pest-Buda megmagyarosodásához. Az egész magyar élet új köntöst kapott: *egyesületek létesültek*, az Akadémia *levelező* tagokat választott és az *estélyeken*, a *vigadóban társalogni* kezdtek, mégpedig *úrias modorban*... A *társadalom* csak 1786 óta létezik! Madách még más képzést használ, ma már anakronizmusként:

Ki mondja itt meg, melyik bünösebb,
Avagy csupán a társaság talán...?

Sem a német, sem a francia nem tudja megkülönböztetni a „társadalom” és a „társaság” fogalmát. A franciában mindkettő „société”, amit latinból készen vettek a XI. században.

A németnek is csak egy szava van: az újkori ‚Gesellschaft‘, amely egyébként mintája volt a két magyar gyártmányoknak. — A *laktanya* hivatalos megjelölés lett, (kicsit fura szó, mert a tanya is *lak*, a laktanya pedig nem *tanya*), de a népdalból nem tudta kiszorítani meghonosult német elődjét:

Édesanyám, ha bejön Egerbe,
A *kaszárnya* ablakán nézzen be...

Orvosi műnyelvünk sokat köszönhet a nyelvújításnak, még a hírhedt *orr-porc-sorp*-ot is. Anatómusaink azóta *boncolnak* és a „macerálást“, „szekálást“ átengedik a zsémbes laikusoknak. A *sejt*, a *robar*, a *hímpor* és *sivatag* hasznos szavak után befejezésül az *emberiség*-et említsük, amely először 1645-ben jelentkezik és univerzális jelentésre jutva, Vörösmartynál kulminál: „Legszentebb vallás a haza s emberiség.“ (V. ö. Minerva, 1922: 100.)

Szinte elképzelhetetlen, hogy mindezeket a szavakat nem fedeztük föl a 17—19. század előtt, pedig ott szunnyadtak a lehetőségek a magyar szókincs karakterében. Tolnai Vilmos a tízezernyi új szó láttára fölkiált: hogyan beszelnénk és írnánk ma, ha mindezeket törölnünk kellene szótárunkból? De annak, aki nyelvünk és a magyar nyelvi kultúra belső rugóit, lényegét kutatja, azt is kérdeznie kell: hogyan beszéltünk és írtunk a nyelvújítás termékenyítő vízőzöne előtt, a „praediluvialis“ korszakokban?

A képzés-túltengésnek van azonban bőjtje is. Mindenekelőtt az az „esztétikai“ hátrány, hogy igen terjengőssé válnak a szavak. Ez minden nyelvben megvan, ha kínálkozik rá alkalom: *indivisibiliter*, *irrévocablement*, *Vertraulichkeit*, *megvesztegethetetlenség*. A magyar azonban tútesz valamennyin. Nálunk a szavak hosszúságát súlyosbítja még az a körülmény is, hogy a magánhangzó-illeszkedés törvénye szerint egy szón belül a palatális-előlképzett magánhangzók (e, ö, ü) nem keveredhetnek a veláris-hátulképzett magánhangzók (a, o, u), csupán két magánhangzó (e, i) közömös. Aztán az amúgyis gyakori a és e hangok összetorlódása hosszú szóban igen árt a nyelv-szépségnek (*halhatatlanság*, *lehetetlenséget*). A régibb középkori magyar nyelv, amely nem aknázza ki a képzési lehetőségeket és az illeszkedést sem

hajtotta mindenütt végre: hangzásban változatosabb volt. A beszéd emfatikus melódiája és hangsúlya azonban enyhít valamit a helyzeten, mert a szót tagolja és az egyneműek ejtését differenciálja: „Ama ret-te-ne-tes Szolimán szablyáját...”¹⁰ Nem lehet azonban tagadni, hogy a szavak képzőkkel való nyújtása ad bizonyos gravitást a beszédnek. A szó testesedik és nagyobb nyomatékkal lép föl a terjengő mellékhangsúlyok lábain. A perszóniás úrhatnám beszéd szereti is a szavak ilyenfajta öblösítését (*mikéntségesképen*), de a nyelvösztön egészséges befolyása mégis arra irányul, hogy a fölösleges nyulvány-komplikációk eltűnjenek. *Kegyelmedből* így lett a *kend*, *tekintetesből* a *tés*, amikben már föl sem ismerhetők a képzők. A *diadalom* 1750-ben önkényes kurtítással *diadal* lett és — mondhatjuk — jól bevált. (A nyelvújítás önkényes szórövidítéseiről mint nyelvünk belső gazdagodásának eszközéről, még szólni fogunk.)

A szóképzés túltengésének a terjengősség mellett van még egy hátránya: a hangbeli variáció hiánya. Épen a leggyakrabban használt szavaink azonos kezdetűek és visszavezethetők néhány gyökre. A stilisztikában figura etymologica-nak nevezik azt a mesterséges nyelvjátékot, mikor ugyanazon a kifejezésen belül egy szónak származékai kerülnek viszonyba egymással: „megharcoltuk már a harcunk” (Ady). Aranynál: „*lelkemből* lelkezett gyönyörű magzatom”; sőt hármas alakban is: „óh, ha *lehetlent lehetne letetni*.” Ott, ahol ennek jelentősége van és kiérzik belőle a szuggesztív szándékosság: a figura etymologica költői eszköz. De ahol nyelvünk természetes konstrukciójánál fogva kényszerűségből kerülnek egymás mellé a közös töből képzett szavak: ott már a stílus rovására megy az egyhangú képzésgazdagság. Az egész magyar nyelvünk is egy figura etymologica-halmaz. Minden nehézség és erőltettség nélkül lehet ilyen mondatokat szerkeszteni: „*ellenkezőleg*, az *ellenzék ellenállása* csökken”; „*szervezetünk az érzékszervekkel* érzékeli a külvilágot és az *érzékelésből* származnak *érzeteink*”; „a *segédfogalmazó* már a *fogadóban* hozzáfogott *fogsága* emlékeinek megírásához”; „a *borulató* [= pesszimista a neopurizmus szerint] *látogató*

¹⁰ V. ö. erről és az alábbiakról bővebben Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. tanulmányomat, Szeged, 1939 : 106 és 143.

kilátástalannak látta a látszerész helyzetét“; „messzelátóval is alig látszott már a látóhatár.“ Ezek a példák első pillanatra kómikusan hatnak és a szójátékok vissza is élnek az ilyenek szerkesztésével, de aki ügyel a stílusára, minduntalan beleütközik a kínálkozó ismétlésekbe és mindent elkövet, hogy elkerülje az ilyenfajta ügyetlen homonimiákat. Még a „száz-százalék“ helyett is inkább „százpercent“-et ír, „kegyesrendi rendház helyet pedig „piarista rendházat.

Hasonlítsuk össze a Biblia két részének elnevezéseit a magyar és a francia nyelvben. A francia „Nouveau Testament“ etimológiai rokonsága az örökség, hagyaték fogalmával kapcsolatosak: „testamentaire“, „testateur“, „tester“, „testimonial“. A magyar az Uj-Szövetséget a „szó“ igéből alkotta, amelyből a prózai szövet, a politikai ízü szövetség, a kommerciális szövetkezet, az irodalmi szöveg (textus), az orvosi szövődmény (complicatio), a biblikus szövétnek (fáklya) és az agyonképzett, de expresszív szövevényes származnak: az Uj-Testamentom nem került a legelőkelőbb rokonságba... Igaz, hogy a beszélő lelkében nem tudatos a származékok együvé tartozása és ez minden nyelvben így van, de bármikor — reflexió útján — tudatossá válhatik. Ez a tudatosság szemantikai előny, ha a származékok megőrzik az alapjelentést („hiba“, „hibás“, „hibáztat“, stb.; a németben: „fehl“, „fehlen“, „Fehler“) és így tudatosítják a szó tartalmát, de zavarólag hat a homonímia, ha a jelentések divergálnak, mint a francia „compromettant“ = „veszélyeztető“ ~ „compromis“ = „kiegyezés“, vagy a magyar „szövet“ ~ „szövetség“ esetében. A magyar nyelv erősen képzős-szerkezetű lévén, a nehézségek többszörözve jelentkeznek és nyelvünk átlátszósága néha zavaróan világos. Mikor a jelentések megoszlanak, jobb, ha a szó belseje homályban marad és nem analizálható. Példa erre az a nyelvbtlás, amelyet Illyés Gyula mesél el a Magyarokról írt könyvében (250) egy magyarul tudó finn professzorról, aki *hirtelen* helyett — emlékezve a szó szerkezetére és szimoni-mával helyettesítve, a számunkra már elhomályosult alapszót — „újságtalan“-t mondott.

A képzési nyelvrendszernek az a hibája mutatkozik itt meg, hogy az alapszó idővel kénytelen lesz sokféle és töle idegen jelentést hordozni, de a képzett alakok belső szerke-

zete még visszaautal az alapszóra... Az utalás megfordítva még erősebben fönnáll. Amint Czuczor és Fogarasi írták szótáruk előszavában (1862, 16. l.): „az anyaszó világot vet s mintegy saját bélyegét üti leányaira.“ Persze a nyelvben minden lehetséges és amit egyhelyen elveszítünk, másutt visszanyerjük. A *szószóló* mutatja, hogy a „szólni“ ma is előkelőbb, mint a szláv eredetű „beszélni“. (V. ö. „szólott az Úr“, „Isten szava“, „harangszó“, „ékesszólás“, „szózat“ — de: „szóbeszéd“.) Költői szövegben a „fennen lobog a lobogó“ expresszív lehet, közömbösebb szövegben szebben hangzik a „zászló lobogása“. Ezt a zászlót a szlávból vettük a 15. század előtt (< „zasztava“), a kódexek korában már szereplő *lobogó* mellé, amely eredetileg a zászló „lobogó“ részéről kapta nevét és ezzel a jelentésével már a régiségben konkurrenciát csinált a „lobogó“ sok szép melléknévi használatának: „égő s lobogó szeretet“; „a mennyei tüzek lobogó pirossága“ (Gyöngyösi).¹¹ Az önmagából való végnélküli nyelvfejllesztés, ez a túlhajtott parthenogenezis, végeredményben unalmassá, sótalanná teszi a nyelvet. Szerencsére nyelvünk természetes ösztöne úgy segít az elszíntelenedésen, hogy tréfás, játszi képzésekkel keveri a komoly beszédet,¹² onomatopoeitikus szavakat teremt és ezeréve folyton új, ismeretlen szerkezetű, expresszív idegen szavakat asszimilál magába.

A képzés mellett legtermékenyebb belső gazdagodási forrása nyelvünknek az összetétel útján való szaporodás. Ezen a téren termékenységre nézve középuton állunk a francia és német struktúra között. Ide számíthatjuk az igekötőket is, amelyek a magyarban mind elválaszthatók, külön életet is élnek, tehát voltaképpen egyenrangú felei az új szónak, míg a franciában a praefixumok között alig van elválasztható („contre“), a németben is aránylag kevés („zusammen“, „auf“ stb.). Nyelvünk korlátlan bőséggel alkalmazza az igekötőket, amik az igék további származékainál is megmaradnak, úgyhogy ezáltal szókincsünk igen megnövekszik. Eck-

¹¹ V. ö. Szarvas és Simonyi, M. Nyelvtört. Szótár, 1891. II : 620.

¹² V. ö. Laczkó Géza, Játszi szóképzés, Bp., 1907. és Gombocz, Melich (Etym. Szótár) adatait.

hardt Sándor Magyar-francia szótárában a *meg-* igekötővel összetett szavak jegyzéke harminchét oldalt tesz ki, ami — a szótár terjedelmét (952 lap) alapul véve és az ilyenfajta statisztikai számítások hibáit nem számítva — annyit jelentene, hogy szavaink négy százaléka *meg-* szótaggal kezdődik. Az *el-*kezdetű szavaink, „elábrándozik”-tól az „elzsidósodik” szóig: 40 lapot foglalnak le ugyanebből a szótárból, ami újabb négy százalékot jelent. A *fel-* már 31 lapon elfér, de egyedül ennek a három igekötőnek szerepléséből bátran azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy minden tizedik magyar szó *meg-*, *le-*, vagy *fel-* szótaggal kezdődik. Annyira megszoktuk, hogy már észre sem vesszük az ilyen „természetes” monotóniát: „végre a megjelentek megtalálták a legmegfelelőbb megoldást.” A franciában igen sok a latin „cum” > „con” praefixum, a németben a „ver” igekötő (Weber szótárában, 1908: tizennyolc lap!); de amire egyik nyelv sem képes, az a magyarban közönséges szó-szaporító eszköz, t. i. a reduplikáció, amely megváltoztatja a cselekvés jellegét:

Be-bejárok a faluba
Édes Iluskámhoz.

A magyar nyelvben a reduplikációs összetételek is (ikerszók) nagyobb számban találhatók, mint a németben. Az összetételnek a legprimitívebb fajtája egyúttal a leginkább expresszív is.¹³ Nem érdektelen, hogy a szerkezetében olyan racionális nyelv mint a modern francia, szereti és állandóan gyártja az effajta játékos szavakat (pl. „pousse-pousse” = gyaloghintó; Hatzfeld-Thomas 1924-ben még nem szótározza, a francia Akadémia szótára 1935-ben már igen). A nyelv-ösztön ott kárpótolja magát, ahol tudja. Német játszi-reduplikációs alkotás a „popo” („po” < lat. podex), amit mi is átvettünk.

Az összetétel nem a legideálisabb módja a nyelvgyarapításnak. Két eset lehetséges: az összetétel tagjai jelentésben, alakban elszakadnak eredeti szavuktól, az összetétel „elhomályosul”. Ilyenkor valóban új szó az összetétel. Ezek közé a szerencsés alakulatok közé tartozik a *jámbor*, amely valóban

¹³ V. ö. a kérdésről bővebben Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. tanulmányomat, 1939 : 133.

harmadik szó a ,jó‘ és az ,ember‘ mellé. A *nép* szóban ma már nem is sejtjük, hogy valamikor ,nő‘ + ,fi‘ volt és így kapta kollektív jelentését. A *zsákmány* jövevényszavunk semmit sem árul el belső szerkezetéről és talán éppen ezért olyan hangulatos, míg német eredetije, a ,Sackmann‘ trivális összetétel. *Susster* familiáris szavunkat, amely nem mindig azonos a szabadságharc idejéből való ,cipész‘-szel, már „elhomályosult“ alakban kaptuk: benne van a német ,Schuh‘ és a latin ,sutor‘. A ,fortuna‘ magyarítására nem kellett összetételt csinálni, mert ott volt a szlávból asszimilált *szerencse*; ha összetételhez folyamodunk (*balsors*), megint visszajutunk a Zrinyi latin nyelvébe: *sors bona nihil aliud*.

A németben egyébként igen elszaporodtak az összetételek és nagy terhet raknak a gondolkozásra (erről alább még szólunk). De a természetes fejlődés ott is elhomályosított sok összetételt (pl. ,Welt‘ < ,wëralt‘ = ,ember‘ + korszak, a latin ,saeculum‘, ,világi‘ értelmében). A francia hangfejlődés számos latin összetételt homályosított el szerencsésen (de‘ + ,intus‘ > ,dans‘), vagy már így kapta a latinból, mely pl. a *melancholiát* az európai nyelvekben elterjesztette. Ez a szintetikus alak annak köszönheti költői sikerét és szentimentális jelentését, hogy elhomályosultak benne a görög összetétel tagjai, a ,fekete‘ és az ,epe‘, amelyet, ha tudatunkba jutnak, túlságosan fizioológiai karaktert bélyegeznek a szóra. Egy szóvá szintetizálódva azonban és lerázva földi terhét, a ,*mélancolie*‘ étheri szárnyakon lebeg, s nyomában „enyhítve leng az érzetek homálya“, vagy amint Berzsenyi dallotta:

Te a sötét erdők vadonjain
Szeretsz álmodozni ó Melancholia.

A német is, a magyar is megpróbálta hazai szóval és összetétellel visszaadni a „melancholia“ értelmét. A német ,Schwermut‘ kevésbé sikerült, de költői szó. A magyar *bús-komor*, Kisfaludy Sándor szava (1808): nem megszokott, tehát érdekes alakzat, összekapcsolása két rokonjelentésű melléknévnek, amelyek közül az első a ritkábban előforduló egytagúak közé tartozik... Határozottan költői összetétel a *mélabús*, a ,méla‘ segítségével, amely a régibb nyelvben még prózai jelentésű volt (bámész‘ v. ő. ,málé‘), de a reformkor lantján, valószínűleg a hangutánzókra emlékeztető jellegénél

fogva és rokontalan-idegenszerűsége miatt, mély expresz-sziókra vált alkalmassá, a *méla* lesben ülő vadász és a *mélázó* haramja képeit hagyva ránk örökségül.

A nyelvújítás nem fukarkodott az összetételekben sem, szabályokat félretéve és csak a sikert ismerve el törvényül, mint a politikus, vagy a hadvezér. Szótöredékeket gyúrt egybe,¹⁴ keveri, összerántja a szavakat, de mégis neki köszönhetjük az *esernyőt* (1788), amelynek megfelelőjéhez a francia is összetétel után jutott, az olaszból vett *„parasol”* (1580) analógiájára gyártott *„parapluie”* szóban (1622); a *belváros-t*, *külváros-t* és a *külföld-et*, amik tömör, szívós gyártmányok, az orthológusok haragja ellenére is. Persze az új összetétel sokszor idegen szemléletet hoz nyelvünkbe, mint a *világpolgár*, amely a német *„Weltbürger”-t* öltözteti magyar ruhába, míg a *kozmpolita*, elhomályosult szerkezetével, már csak hangzásban árulja el az idegen származást... A mindenáron való „szovászat” (= szóalkotás) avagy „neologo-mania”, magyarosítani akarva nem vette észre, hogy voltaképen németesíti nyelvünket az idegen gondolkodás szolgai utánzásával: a *kebelbarát* (~ *„Busenfreund”*), a *légyott* (~ *„rendez-vous”*), a *vaspálya* (~ *„Eisenbahn”*) típusú összetételek nem is tudták soha levetkőzni idegenszerűségüket. A magyarosításnak ez a kényelmes, de nem nagyon ízléses módja még ma is kísért. A németből vett, de népiessé vált *sintér* (< *„Schinder”*) kiküszöbölésére kitalálták a hivatalos előkelőségű, de a magyar észjárástól idegen *gyepmester-t*, amit csak az ért meg, aki szellemi apjára, a *„Wasenmeister”-re* gondol, nem is szólva arról, hogy a *„mester”* szóval csöbörből vödörbe jutottunk, mert azt is németből kaptuk. A *társaskocsit* ma már csak néha olvashatni papírizű nyomtatványokban; a közönség egészséges, magyaros nyelvösztoe már régen *omnibuszt*, vagy *autóbusz-t* mond helyette. A sietve-élő angolok még tovább mentek az *„automobil-omnibus”* lerövidítésében: *„buss”*. (Az sem humor nélkül való, hogy a magyarító *társ*: szláv szó.) Szörnyszülött nyelvújító-purista összetétel még (a *szörnyszülött* maga is nyelvújítás szülött, de egyébként igen kifejező szó): a *géperejű bérkocsiállomás*, *„taxi-állomás”* helyett, amit a né-

¹⁴ V. ö. Tolnai, i. m. 66.

met purizmus plántált hozzánk (~,Kraftmietwagen-Stand'). A németek száműzik a taxit, mi becsempésszük nyelvünkbe a német szóelhárító formulákat... Ugyanezt mondhatjuk a pesszimiztáról, amelyet a németek a 'Schwarzseher' összetétellel akartak kiszorítani, de eredménytelenül. A háború utáni magyar neopurizmus német mintára *borulátó*-val akarja helyettesíteni a pesszimiztát, *derülátó*-val az optimistát. Ez az összetétel a lelkiélet szavát viaszasüllyeszti a konkrét érzékelések nívójára és nem válik hasznára sem a 'derü'-nek, sem a 'látó'-nak, mert új jelentésekkel terheli őket. Arra pedig a mai irodalmi ellenőrzés mellett nem lehet számítani, hogy a 'derülátó' fonetikailag vagy jelentésben valaha is elhomályosult összetétellé váljék. Különben is a *derülátó* az esernyős városi ember szemléletét tükrözi, mert az optimista gazda többnyire borút remél...^{14a} Ezekkel a szavakkal is úgy lesz, mint a többi magyarításokkal: nem szüntetik meg a jövevényszót, de maguk is elhelyezkednek a szókincsben. Barbárság volna arra gondolni, hogy a *Gyorskocsi*-utca (a 'diligence' fordítása, 1832) vagy a *Bérokcsi*-utca (1801) nevét letöröljük Budapest térképéről. *Budapest* maga is új összetétel; meg is marad benne a szokatlanság: írni még írjuk, de mihelyt szájunkra vennők, már azt mondjuk, hogy *pesti* urak, *Pestre* megyek... *Budapest*ről csak a könyvből nyelvtanuló „budapestiek” vagy affektáló úrhatnámok beszélnek. Az összetétel úgy jó, ha minél homályosabb, mennél erősebben egybeforrt. Azért kitűnő a Bugát-féle *higany*, mert nem érzik benne, hogy *anyag*-ból született. A régi *kénese*vel épen a fordítottja történt: elhalványult benne a 'kén' gyökérből képzett igei melléknév jellege és a szó úgy hat, mintha értelmetlen összetétele lenne a 'kén' és az 'eső' szavaknak. Így lehetett egyeduralkodóvá a 'higany' a Mercuriusról elnevezett fém megnevezésében. (Az egyeduralkodás szintén nyelvújítási összetétel.) Kitűnően sikerült a *könnyelmű* is, nyoma sincs benne a 'könnyű elmé'-nek (= 'Leichtsinn') s így örökre leszakadt német családfájáról. A nyelvújítási összetételek tragikuma, hogy tudós szerkezetük és laza kontaminációjuk miatt nem tudtak lekerülni a népnyelvbe. A Debreceni Fü-

^{14a} V. ö. Széphalom X: Visszhang és Magyarosan (1939 : 51).

vészkönyv (1807) *aranyvirágnak* fordította a *chrysanthemum*-ot, de az új összetétel sem a nép, sem a költők nyelvén nem tudott elterjedni. Adynál stílushiba lenne az aranyvirág:

Paraszt zsályaként aludt el
S bús krizantém-fürttel ébredt.

Az *irón* (= *ír* + *ón*) nem lett soha népies szó, s a paraszta is *blajbászt* (< ném. *Bleiweiss*) vagy *ceruzát* (lat. *cerussa*) használ. (Ez utóbbit a tótok is eltanulták tőlünk). Az úgynevezett népies iskola azonban kénytelen volt átvenni a nyelvújítás szókészletét, hogy forradalmat csináljon a rokokó és empiere franciás-németes-latinos írmodorával szemben. Innen van, hogy legnépiesebb költőink sokszor a tudakosmesterként műírók köntösében kénytelenek mozogni... Szinte érthetetlen, hogy Tatay István, 1847-ben megjelent *Költészeti Remekei* közé fölvette az ilyenfajta, nyelvújítási összetételekkel spékelt és — szerinte — „népi” dalszövegeket:

Nincs becse a *hazafinak*,
Csak a hajlongó *úrfinak*...
Átok fogta meg a *magyart*,...
Rajta igaz a *közmondás*:
„A mennyi ház, annyi szokás.”
Régi őseink elhaltak,
Kik a *közjónak* hódoltak...

Petőfi sem a legprimitívebb szókötéseket alkalmazza, mikor Kisfaludy Sándor szavát elfogadja: „Megmérhetetlen *látköröm* volt egykor...” (Kéket mutatnak még.) Vagy amikor *précieux* körülírással fejezi ki a szőlőtőt:

Térjünk hűs árnyékú lugasba
A *borgyümölcs* tőkéihez.

(Szerelem és bor.)

*

Az úgynevezett „elvonás”, gyökök kikövetkeztetése, szintén magyar specialitás a nyelvgazdagítás terén. A németben sem ismeretlen ugyan a „*Rückbildung*”, de az elvonás ott nem történt programszerűen és csak szórványosan jelentkezett; ritkán ment vissza az egytagú „gyök” kihámozásáig (*Schwur*, *Scherz*, *loh*); legtöbbször megelégedtek vele, ha

értelmes összetételt kaptak ilyen módon: ‚Ausland‘, ‚Beweis‘, ‚Edelmut‘ (1691).

Igen szerencsés, de néha fájdalmas operáció, amit nyelv-újítóink végeztek; Helmetzi elmetszi derűre-borúra a szavakat és Hunnia tapsol az új életre nyesett szónak. Ez a módszer már közeljár az értelmetlen, fiktív kombináció gyártásához, ami — ha elfogadtatik — új hangzatokkal gyarapítja a nemzeti nyelv testét, míg az összetétel csak a meglevőt variálja. A *téboly* (1805, Verseghy), a *tévely* (1785), a *korcs*, a *tömör fém*: új, és hasznos szóegységek, amik azelőtt nem léteztek. Értelmük homályosabb, mint a képzett szavaké: ezért olyan expresszívek. Maga a nép is csinál elvonásokat, amilyen pl. a tizenennyolcadik századi *vita*, amely a ‚vetélkedik‘ ~ ‚vitálkodik‘ > ‚vitál‘ igéknek törvénytelen, de egészséges főnév-gyermeke. Nyelvünkre jellemző a beszélő mindenható önkénye! Nálunk a nép maga is tirannusa lehet a szavaknak-szótagoknak, nem csupán — mint Boileau nemzeténél — a tudós költő-nyelvművelő. Nincs még egy nyelv, amely ilyen mohón változtatná szavainak arculatát (arculat alatt értve a szó lelki alakulatát, mert hangváltozás aránylag alig történt a magyarban ezerév alatt). A *mohó* legjobb példája szavaink viszontagságának. Volt egy középkori szavunk: *moh* = ‚avidus‘, ‚vágyakozó‘ jelentéssel. Ebből a határozó: *mohon*, mely később a *mohón* ejtést kapta. Ebből csinálta Faludi Ferenc 1748-ban a *mohó*-t, visszakanyarítva a szót melléknévi kiindulásához. Mindenféle nyelvben van „érdekes“ története a szavaknak, de annyi drámai fordulatot, annyi külső manipulációt egyik nyelv szavai sem éltek át, mint a mieink.¹⁵

Sok előny származott költői nyelvünkre az elvonásból. Mintha nyelvünk egészséges ösztöne megtalálta volna a vélt vagy valódi gyökök kultuszában ellenmérgét a képzők kóros elfajulásának. Ádám az *ürben*; a *dics* elborul; kebel, hol csak mulékony *kéj* után kutattál; a még forrongó *zürnek* ellenében (Az Ember trag. 1431); felhőbe hanyatlik a drégeli *rom*, rá viassasüt a nap, *ádáz tusa* napja; *lázba* jött a honvéd tőle... Ezek a költői elképzelések nem léteznének a nyelvújítás nél-

¹⁵ Tanulságos Horger A. könyve: Magyar szavak története, 1924.

kül és az Akadémia sem választhatta volna jeligéül a biedermeier-szelídségű, szép ígét: *borúra derű*. A *tusára* vonatkozólag megható Kazinczy följegyzése: „Osszián fordításában, 1814. aug. Széphalmon csináltam...” Mely nyelv szellemtörténete mutathat föl ilyen szentimentális dátumokat, örvendetes családi eseményként megörökített születésnapját egy-egy szónak? Szinte szemünk láttára folyik a teremtés *műve*, amelybe maga a „mű” szó is beletartozik. Ez az ősnemzés bőven ontotta a szavakat olyankor is, amikor nem a meglévő idegen szóval kifejezhető fogalmat kellett magyarosítani, hanem — esztétikai szükségletből, idegenszerű-expresszív új hangzatokat keresve — a szinonimkészlet színezésén töprengett az író, — amint Kazinczy írja a *tusá*-ról: „A szóra szükség vala s Ossziánban szépest fest, mert illik a régi ismeretlen világ ismeretlen történetehez az ismeretlen szó.” Régi hangulatot új szóval kifejezni: erre a föladatra csak nyelvünk modern hőskora vállalkozott.

Az egytagú szavak megsokasításával költői nyelvünk könnyen kezelhető és a ritmus merészebb kanyarulataiba is beilleszkedő kisebb egységeket nyert: *bű, báj, csáb, sír, üdv* ... Egyúttal azonban vissza is fordult a terjengősség állapotából a régiség felé, amely nemcsak az igékben, hanem a főnevek között is olyan tömör szavakkal rendelkezett, mint *dísz, bér, kegy, kény, lét, csúz*.

A régi nyelvből szókinsz-gyarapítás csak azt veszi föl újra, amit elvesztettünk: *év, hon, kegy* stb. Persze van ezek között feledésbe merült jövevényszó is, mint *aggastyán* (< Augustinus), a *csín*, vagy a latin „globus”-ból való *golyó*, amelynek párja a népnyelvben még a latinos *golyóbis* alakot őrzi. A gyarapodásnak ez a módja csekély mértékű maradt, főleg azért, mert képzős nyelvünkben nehezen avult el a szó; ha el is avult, valamelyik származéka fönntartotta. A német költészet megelőzte nyelvújítónkat régi szavak újéletre-hozásában. Ilyen szép szavak a „*Minne*”, a „*Fee*”, a „*Hain*”, amelyet először Klopstock szólaltatott meg a költői berkekben (1748).

A tájszavak irodalmiasítása szintén aránylag csekély mértékben történt, a nagy lelkesedés ellenére, mely a század közepén a nép iránt megnyilvánult. Mialatt az irodalom meg-

tanulta a néptől a *pete*, a *rikkancs*, a *hűs*, a szlávból magyarrá lett *betyár*, a németből zamatos magyar szóvá asszimilált *zamat* (< ‚smack‘ = Geschmack) használatát, — a nép igyekezett úri kifejezéseket, deáknyelvi szavakat befogadni ünneplő, úrhatnám célokra. Nem érdektelen az sem, hogy a népnyelvi szavak — bár népünk valóban magyar, talán legmagyarabb rétegéből valók — igen gyakran az idegenszerű választékos stílusréteg jellegét viselik ma is. Ilyen „költői“ és egyáltalában nem népies ízű, bár népi eredetű például a nyelvújítás által irodalomba-hozott *bitó*, amely talán olasz szó; a furcsa *badar*; a szentimentális *csalit*; a választékos *kelme*, amelyből Erdélyi János a *kelmeiséget* csinálta, divatos népieskedőket dantei módra saját bűnükkel, népi szóval büntetve; a majdnem précieux *évad*; a gyéren használt *gyér*; az irodalmi asszociációkat keltő *hulla*: „Mint hulla a hulla! veszett a pogány.“ Fajiság és nyelv gyakran divergálnak a nemzetek életében. A centralizáló francia irodalmi ízlés például valóságos irtóhadjáratot indított a tizenhetedik században a dialektális szavak, vulgáris-népies kifejezések ellen. Ezzel szemben a német nyelvközösség a szókincsben is széthull történelmi alakulataira és előfordul, hogy egy szó, amely közkeletű Berlinben, Bécsben nem is szalónképes.

*

Végül még egy igen fontos gazdagodási eszközt említünk, amellyel a magyar nyelv gyakran él, gyakrabban, mint a német: a semmiből való ösztönszerű teremtetést. Ilyen teremtetés a hangutánzás-hangfestés és az indulatszók nagy birodalma.¹⁰ Detre mondja Etelének: „Ez vagy on áruló, sese-susa szoktól: Óríz magadat te a fülbesugóktól.“ (Buda Halála, III.) A hangutánzókat, mint a nyelv irracionális elemeit, nem vette komolyan a nyelvtudomány, csak újabban fordult felénk a figyelem, mikor az etymologia kimutatta nagy számukat és azt a tényt, hogy akusztikai szempontból neutrális, jelentésben intellektuális szavak sokszor hangutánzó eredetűek. Ilyen például a magyar *cafát*, amely a ‚cuppog‘, ‚caffog‘ hangutánzó szavakból ered; vagy a *bumlizni* (lassan utazni, cammogó vonaton), amely a német ‚bummeln‘ köz-

¹⁰ V. ö. Szóhangulat stb., id. dolgozatom, 1939, 75.

vetítésével a ‚bumml‘ hangutánzásra vezethető vissza. Ha felütjük egy lapját Gombocz és Melich nagy Etymologiai Szótárának, a 675—678. hasábokon a következő onomatopoeitikus, tehát nem gyökérből fejlesztett, hanem önkényes kombináció útján létrejött és a jelentéssel hangulati kapcsolatban lévő szóalakulatokat találjuk: *cihog, cikog, cihog, cihol, cikákol, bokákol, ciákol, ciápol, kikog, sikákol, tikog*. Ezek a szavak annyira egyéni impressziók alapján utánoznak, hogy szótár nélkül nem is tudjuk pontosan megadni az értelmüket. De van ilyen még egy csomó, csupán a betűrend elejéről: *berbitél, bizsikél, birmityül, burbukol, burrog*. A legtöbbjük megmarad az alkalmi kreáció fokán vagy dialektális keretben. De annyi kétséges, hogy az effajta „utánzó“, indulatkifejező szóalkotás a nyelvnek ma is ősi-ösztönös eszköze, függetlenül minden konvenciótól. Olyanok ezek a minduntalan fölbukkanó, intellektus-alatti rétegből jövő szavak, mint a láva, amely kihült földkérgünk alól imitt-amott kitör és a természeti erők történelem-előtti játékát sejteti. Persze, nem minden láva forró és kihűlve könnyen exportcikk válik belőle: a hangutánzók, indulatszók között is vannak eltanult, idegenből vett jövevényszók, pedig első pillanatra azt hinné az ember, hogy ezek a szinte „a priori“ jelentésű szavak a legszemélyesebb egyéni kincsei egy-egy nyelvnek. A német ‚Zick-zack‘-ot, amely a ‚Zacken‘ játszi képzésű, hangmetaforával teremtett alakpárja, átvették a franciák, olaszok, angolok;¹⁷ nálunk csak a mult század közepén szótározzák a *cikkcakkot*. Németből vett indulatszavaink: *pszt, kuss; mukkot* se szólj; *paff* vagyok; ami németes, de elterjedt. (A ‚pisszeg‘, ‚pisszen‘ = zajt ad, ellenkezik: magyar hangutánzó igék.) A német ‚au-weh‘-t átvettük, de nem mint indulatszót, hanem a férfiatlan, ellenszenves jajgatás jellemzésére: ‚ne óbégass!‘ A német *hopp* tovább is képezhető neutrális szóvá: ‚hoppo maradt‘.

*

A véletlennek és a könyvkultúrának kell tulajdonítani azokat a szavakat, amik egy sajtóhibának köszönhetik létüket. Ilyen a *föveg* (‚süveg‘ helyett) és a *nemtő* (‚nemző‘).

¹⁷ V. ö. Fr. Kluge, A. Götze, Etym. Wörterb. 1934: 701 és 710.

Hibás olvasásnak köszönheti létét a *sirám* (,sirás' helyett) és a *vezekel* (,veszékel', 1831) szavunk: mihelyt fölbukkantak, a nyelvösztön mohón kapott rajtuk és rögtön külön jelentéssel ruházta fel őket, ami egyéb területeken szerencsésen csökkentette a teherviselést. Minek lehet tulajdonítani, hogy ezek a bizzarr és értelmetlen hangkombinációk elterjedtek? Semmiféle nyelv nem ismeri az efféle kreációkat, bár a helyesírás és a nyomtatás minden nyelvben befolyásolja a kiejtést.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv gényusa örömmel fogadta az ilyen idegen hangzatokat, mert ezek nem csatlakoznak a meglévő gyökökhöz és képzésekhez (a 'föveg' suffixuma emlékeztet ugyan magyar szóvégzetekre): az új variációkat ösztönszerűleg keresi a nyelvtudat. Ez a magyarázata annak is, hogy nyelvünk készen belekapcsolódott abba az európai divatba, amely — megúnva a szóösszetétel és képzéssel való nyelvhigítást — szimbolikus, kezdőbetűből elvont, merőben fiktív szavakat hozott forgalomba: 'P. L. M.' (Paris-Lyon-Méditerranée-vasút), 'SS', 'SA' (Hitler-rendőrség), 'FIAT' (olasz autógyár), OTI (Országos Társadalombiztosító Intézet) stb. Ezek a szavak jellemzően tükrözik egyfelől mai korunk racionális és gyorsütemű élet-szemléletét, másfelől pedig azt az ösztönös megérzést, hogy az izolált szavak jótékonyan ellensúlyozhatják az eddigi elveken fölépülő nyelv-konstrukció egyoldalúságát. Olyanok ezek az újelvű szavak, mint az átütő sugárút, amely merészen utat tör egy nemlétezett átlós iránynak a zezzugos vagy körkörös utcarendszer tömkelegében; új lehetőségeket nyit az asszociáció-forgalom számára és körülötte termékeny élet keletkezik.

*

Utoljára hagytuk, mint a semmiből való nyelvteremtés non plus ultráját, azokat a szavakat, amik még annyira sem kapaszkodnak a valósághoz, mint az onomatopoezis, vagy a betűszavak. Ilyen a *cikáb* = 'ár-apály', amelyről az Etym-Szótár megjegyzi: „tudatosan csinált szó... hogy miből, azt nem tudjuk.” A magyar nyelv egyedüláll ilyenfajta semmiből teremtett szavaival. Csak egy ilyen szerencses terem-

¹⁸ V. ö. A látható nyelv c. tanulmányomat, Minerva 1926.

mény közismert, a tizenhetedik századi Van Helmont belga filozófusnak pseudolatin *gaz* szava, amelyet minden nyelv átvett a légnemű testek megnevezésére. A Kazinczy-t dicsérő magyar *lég* (levegő + ég) két meglévőből csinál szerencsés új szót, amely olyan „légnemű“ és átlátszó, mint a gáz: egyetlen szótagból áll és magánhangzóját vékony keretbe foglalja egy-egy consonans. A *tömkeleg* eredete szintén homályba vész, amennyiben 1760-ban tűnik föl először, ismeretlen elemekből (,töm‘ ,kel‘, igék?) kombinálva és értelmét írói önkényből nyerve; használták ,tömpeleg‘ formában is; Jósika (1853) faragatlannak tartotta ezt a faragott szót és a ,labyrinthus‘-al azonosította; költői szankcióját azonban már Petőfitől megkapta a ,tömkeleg‘ és pedig ,tömeg, az élet forgataga‘ értelmezésben:

S csak midőn a tömkelegbe lépünk,
Venni észre gyászos tévedésünk.

Főnévgyártás még megjárja, de semmiből igét alkotni csak a magyar tud: a *bitorolni* igét Helmetzi koholta és az idegen csemete megeredt az újítok nyelvében: tovább nyesték, hogy erőre kapjon és így született a *bitor* ,usurpator‘ jelentéssel, Petőfinél pregnáns-expresszív hangulatot kapva:

...Ahol bitor kény mennykövit nem szórja
Az ártatlanság népének fölötte.

Meg kellene egyszer már írni a magyar szókincs emocionális és szellemi történetét. Szavaink sorsa a magyar stílus és a magyar szellemiség történetét is jelenti.

IV. Szemlélet és nyelvi alakzatok.

Die Sprache ist die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes; den artikulierten Laut zum Ausdruck des Gedankes fähig zu machen.

(W. v. Humboldt.)

A magyar nyelv — mint az előző fejezetben láttuk — igen gazdag a szógyarapodás lehetőségeiben. Ennek megállapítása után az a kérdés merül föl: milyen lelkiség áll a nyelvi kifejezések mögött? milyen formákat ölt a gondolat, hogy ki tudja fejezni magát?

A magyar szókincs sorsának áttekintéséből megállapíthatjuk a magyar nyelvösztön két főtevékenységét: az önmagából való nyelvfejllesztést, a formák és tartalom szorosabb egymásbakapcsolódását egyrészt, másrészt pedig az új idegen hangzatok kedvelését, amik az expresszivitást, a beleérzést fokozzák.

A névadás, a dolgok megjelölése, a jelenségek elkülönítése: ősi teremtkészsége a beszélni tanuló és gondolkozását a beszéddel párhuzamosan fejlesztő emberiségnek. Tízezer év múlva, komplikáltabb lelki föltételek mellett, a nyelvek lényegesen különbözni fognak a maiaktól. Hogy a nyelvek annyira sokfélék, annak oka — sok történelmi tényezón kívül — a lélek, a szemlélet különbözőseiben keresendő.

A magyar nyelv, akárhonnán kapta is szavait, igen gazdag szókincs fölött rendelkezik. Nincs olyan ága a gyakorlati tevékenységnek, vagy a szellemi életnek, ahol ne tudná nevén nevezni, sokszor eredeti módon kifejezni azokat a dolgokat, amik a legfejlettebb nyugati irodalmakban szerepelnek.

Az ugor igék nagy száma, az eredeti állatneveknek variációi, a rokonsági fogalmak sokfélesége arra vall, hogy őseink a dolgokat a maguk szintetikus, elkülönülő egységében szemlélték és nevezték névvel, anélkül, hogy logikai kategóriákba skatulyázták és egymással viszonyba hozták volna őket. Mint minden nyelvben, a *ló*, a *csikó*, a *kanca*, a *csődör* (ez tizenhatodik századi szó) külön neveket kaptak, mintha nem is volnának összetartozó fogalmak. A magyar azonban ezeken kívül egy szóval tudja kifejezni a rokonsági viszonyok között az *öccse*, *bátyja*, *ipa*, *napa*, *ángya*, személyeket, mégpedig birtokragozott konkrét formájukban, azzal egyszemléletben, akiről szó van, nem pedig absztrakt voltukban. (Ilyen a németben is: ‚der Sohn‘ valakinek a fia.) Ezeket a személyeket más nyelvek körülírással, a fogalom szétbontásával és magyarázatával jelölik: ‚son frère cadet‘, ‚Frau seines Onkels‘ stb.

A magyar szemlélet egészenk vesz és szintézisbe foglal olyan képzeteket, amiket az indogermán gondolkozás duálissal vagy többesszámmal fejez ki: ‚szemevilága‘, ‚lábraáll‘,

amivel párhuzamosan állnak ezek a jellegzetesen magyar kifejezések: *„félvállról beszél”, „félszemű”, „félkarú ember”, „fél lábú katona”, „félfüllel hallotta”* stb.¹ Ugyancsak egységre foglalja nyelvérzékünk a jelzőt a jelzett szóval, úgy hogy a jelzőt nem ragozza: *„a szép házat”, „a szép házak”* (v. ö. a németben *„das schöne Haus”, „die schönen Häuser”*). A jeltelenül, logikai összekapcsolás nélkül egymás mellé kerülő jelző és jelzett szó annyira szintetikus egységet alkot a magyar nyelvérzék számára, hogy bármikor összetétel lehet belőlük: *Fehértemplom, Kistelek, egyház, Széplak, nagyfejű*. Ilyen összetételeket a szintetikus német nyelv még a magyarnál is jobban kedvel: a régi francia ritkán, a modern francia alig él ezzel az eszközzel. A helyneveknél a magyar ösztönszerűen szintetizál: *„Frankfurt am Main” = Majna-Frankfurt*. A francia nyelvszellem a szintetikus latin nyelvből analízáló rendszert alakított ki: *„Saint-Germain l'Auxerrois”, „Neuilly-sur-Seine”, „Pont-à-Mousson”,* az utóbbi helynévnek mellékneve azonban megőrizte még a latin szintézist: *„Mussipontin”*.

Leginkább ellenkezik az indogermán gondolkozással a többszám teljes hiánya a számnevek után: *„egy, két, száz, sok, minden, némely, egynéhány ember”*. Ebben a szemléletben bármennyire növeljük vagy variáljuk az észrevétel tárgyának mennyiségét, az mindig mint kisebb vagy nagyobb egység fog a beszélő előtt megjelenni.

*

Az összetételek kultusza a magyar nyelvben nem csupán kényelmes eszköze a gazdagodásnak (v. ö. előző fejezetünk), hanem egyúttal formája a gondolkozásnak is, amely könnyen, minden logikai mérlegelés, analízis nélkül összekapcsolja, egybeforrasztja a beszéd elemeit — és új jelentéseket teremt mindenhatósága. Egyszerű tapadás útján,

¹ V. ö. az egyébként közismert jelenségről Papp István megjegyzéseit: *Magyar Élet* 1939 : 14—21. — Nyelvjárásokban ilyen kifejezések is vannak (többszámú alany, mint egység az egyesszámú állítmánnyal): *„de szép ezek az almák!”, „könnyeim pereg”, „de szép libájai van”*. V. ö. ezekről Laziczus Gyula, *Magyar Nyelv* 1939 : 132.

szinte a szemünk láttára, önmaguktól, minden nyelvteremtő szándékosság nélkül, tisztán a beszédben való egymásmellettiség alapján keletkeztek új fogalmat kifejező szavaink: a *testvér*, (v. ö. Aranynál: „két egytestvér, Ménrót fia”); *nincs* (< ,nem + is’, amit a francia teljes-logikus mondattal jelez: ,il n’y a pas’, ,il n’y a rien’); *sincs* (,sem + nincs’); *itt-hon, otthon* (,itt + honn’), *ezentúl* (idői jelentés).

Egész mondatok névszókká tömörülnek: *eszem-izsom, hiszen, talán*, (,találom’), *fogdmeg, mihaszna, nefelejcs, Hübele Balázs*. Ezt a jelenséget fölmutatják más nyelvek is (,Gotthelf’, ,rendez-vous’), de nyelvünk játszi szeszélye alig ismer határt.

A mondatból, egyszerű mellérendeltség folytán váltak ki a magyar nyelvtörténet folyamán a tapadással keletkezett új szavak, amik ismét a magyar szintetikus szemléletre jellemzők: ,*favágni megy’*, ,*faház*, ,*hazaszeretet*, ,*honfi*, ,*honfidal*, ,*honfibú*, ,*honfitárs*, ,*Mária-siralom*, ,*versírás*, ,*pályadíj* stb. A francia racionalizmus szétbontja elemeire a hazaszeretet fogalmát: ,*amour de la patrie’*; a német genitivus-jellel pecsételi meg a két elem kapcsolatát: ,*Vaterlandsliebe’*, ,*Marienkloge’*; de a teljesen jeltelen összetéteket is tudja halmozni: ,*Haushaltung’*, ,*Drahtseilbahn’* (= drótkötélpálya!). A magyarban szintén nincs szükség semmi logikai elemzésre, semmi mondattani viszony kifejezésére, absztrakt-formatív előfeltételekre: a beszéd két sejtje egyesül és új lény keletkezik. Az izoláló szavakat egymásmellé rendelő, ősi nyelvállapotnak erői élnek ma is még nyelvünkben. *Bírságnap*, — mondja a tizenharmadik századi Halotti Beszéd; ,a szent töredelmességnek *könyhullatásával’*, — írja a tizenhatodik század elejéről való Guary-kódex (64, 7); ,*én könyhullásom’* — énekelte Zrinyi.

A barokk korban a német költészet — egészen Klopstock-ig² — a természetes tapadásból mesterséges eszközt teremt magának: tudálékos szándékossággal nem a mondatból, hanem a gondolat szétszórt töredékeiből válogatja össze a

² V. ö. erről bővebben O. Weise, *Asthetik d. deutschen Spr.* 1915: 207.

szavak cserepeit: ‚Nachtglück‘, ‚Felderfreiheit‘, ‚an-mitsehen‘, ‚Herzenhenker‘.³

Ennek a terhes mondanivalókat kereső szó kultusznak utóérezgése is még a magyar biedermeier korban is érezhető. A barokk heroizmus a rokoko ízlésen át könnyedebb, szentimentális játékká nőiesedett: az összetétel távoli, ritkán kapcsolódó fogalmakat sűrít egy szóvá, hogy fokozza a költői asszociációkat, a tömörség alakoskodó homályát. Ez „gondolatforma“, nem nyelvújítás, mert nem lép föl azzal az igényrel, hogy az alkalmi tapadás hiányt-pótló közszóvá legyen; csupán a pillanat esztétikai szükségletét elégíti ki, sőt még azt is mondhatjuk: egyéni kincsnek tekinti önmagát, amit más író át sem vehet... Csokonai árkádiai *modoros* stílusából találomra kapjuk ki ezeket a „jeltelen“, tapadásos és egyéni összetételeket: *dámaszokás, myrtusligetek, fél-szunnyadva, szerelemsereg, rózsakötés, liliomszál, mézital, rózsaszájú, örömkert, rózsanyak, termező, táncpaloták, jég-sátor, pillangószárny, muzsikaszerszám, sásliliom, tűzkacsintás, rózsaliget*... Az egybefűzött virágok keresését tovább is folytathatnánk.

A német romantika szinte metafizikai revelációt várt a szavak titokzatos egyesüléséből. A *világszellem* („Weltseele“), a *néplélek* (Volksgeist) megnyilatkozását áhítozták ezekből a bűvös szavakból, amik erejüket annak köszönhetik, hogy nem analizálják lapos és józan fogalommal azt a homályos képzetet, amely valami égi erővel egybekötöttet. ‚Zeitenfluß‘, ‚Geistesmacht‘, ‚Himmelsflamme‘, ‚Götteraeue‘, ‚Eichenhain‘, ‚Götterkuß‘, ‚Göttertraum‘, ‚Marmorhalle‘, ‚segenschwangre‘, ‚Schöpfungstunde‘, ‚Hesperidenwonne‘: — ezek a valóban égi szavak Hölderlin himnuszaiából valók, amelyek a titáni szférákba ilyen mithoszteremtő, fenséget-sejtető összetételek energiáival lendítik föl a költői dikciót:

Kein eitel Ziel entstellt die Göttertriebe,
Ihm winkt umsonst der Wollust Zauberhand.

Szinte megható a faragott kövekkel bálványosdit játszó köl-

³ V. ö. H. Cysarz, Deutsche Barockdichtung, 1924.

tőnek az a hite, hogy ebben a terhes stílusban a természet ősi egyszerűsége nyilatkozhatik meg:

Felsen zwingt zu trauten Mitgefühl
Tausendstimmiger Naturgesang...

A magyar nyelv és stílus minden alakzatban tudott jeleset produkálni: a romantikus összetételekben is. Lélekben legközelebb Kölcey áll a romantika nyelvteremtéséhez. Az ő eliziumok terein lebegő költészetében gomolyognak egységgé az ilyen képződmények, mint *balzsamcsepp*, *balzsamillat*, *rózsalepel*, *lángkebel*, *hévkebel*, *lángösvény*, *lángérezmény*, *lángszemek*, *bájsziget*, *bájláncok*, *bájdicsőség*, *fendicsőség* (!), *halálhörgés*, *vérözön* — ahol nehéz eldönteni, az idealizmus finomságai vagy a romantika nekilendülései adják-e az inspirációt:

Csattogó bájhangozatja
Mint ezüsthab ömledez...

A romantikus Vörösmarty, akinek titkos szellemi szálai a német romantikához még nincsenek teljesen fölfedve, szeretlen fantáziával néha ijesztően bizarr, kiklopszi sziklákat halmoz össze. Nyelvünk ősi szintetikus törekvéseit teljesítik be ezek a sokszor groteszk és mindig elemi erőt kifejtő szavak: *üdlak*, *szirtüreg*, *féregvadászó*, *tengerzaj*, *földanyánk*, *embervadászat*, *országemésztő*, *szárnymeresztve*, *lángszem*, *sárkányfi*, *üreglak*, *bájsíp*, *kedvetölő*, *vérkép*, *hadrontó*, *Tűzima*, *mértékletes-óva*, *lángsas*, *vérkeblű*, *sírfi*, *habhalom*, *zűr-mindet* (Délsziget, II), *harmatital*, *szidalomkcoholás*, (Széplak), *végcsúcsos földközi szálkő*, *rémfátyol*, *szekercecsapás* (Cserhalom), *bűnnevek*, *békszavaró*, *néma-merően*, *napenyészet*i felhő, *vérlobogó* (Az ősz bajnok), *lángszemekkel vészmozgás*, *villámroppanással*...⁴ Sokszor a tapadás még nem érkezett el a teljes szintézis halmazállapotáig. Ilyenkor „in statu nascendi” lehet megfigyelni — Vörösmarty kifejezésein

⁴ Vörösmarty összetételeiről, mint egyéni alkotásokról, v. ö. még Kiss Ernő megjegyzését (Nyelvőr, 1912:142): „Mikor a teremtés lázában égett egész valója, meglátásai mélyek és nagy kört egybefoglalók voltak. Kereste a szót, mely kifejezze intenciója egész tartalmát. Azért az ilyen kifejezései rendkívül teltek, egész sor benyomás van bennük.”

keresztül — nyelvünk gravitációs mozgásait: *vére-fogyott test* (Két szomszédvár), *karjához súlyosodottan*, *pattanni feszült húr*. Vagy ez a sor a Széplak-ból: „S nincsen örömjajlás *vendégtől puszta* határain...” Ilyenforma alakulatban lévő vagy kialakulásában egy betolakodott gondolattól megzavart összetétel a régi nyelvben is fölbukkan: *könny keserű hullatván* (Nagyszombati kódex, 154). Zrinyinél már a barokk nyelvbüvész mesterkedése az ilyenfajta ritmikus szavakkal-játszás:

Miért panaszkodjam, szerencse ellened?
 ... Kikeletkor áldasz ...
 Égi madaraknak sok különbségével,
Víz lassú zúgással, széllengedezéssel.

(III. 33.)

Az ilyen, grammatikailag diszparát elemeknek szintetikus egybefoglalása Aranyánál is szerepel, archaizáló tendenciával „szarvát öklelőre *nagy-le bocsátotta*“ (Toldi, IX.) A Berzsenyi-gyártotta (1808) *lángész* a romantikának vagy talán inkább a lángészre bámuló biedermeier-polgáriasságnak a szava. A biedermeier kor átveszi a romantika attitudejét és a pregnáns-terhes összetételeket, mint költői rekvizitumot, még a röpké műdalban is alkalmazza. Himfy szívsszavai: *lángfény, időpercenet, tűzlélek* ... *Csillagezrek, szellemhang, porteke* (!), *messze-part* — éneklí a fínomkodó Vachott Sándor. Garaynál: *jégfuvalom, életfa, nőerény*. Petőfi, aki úgy írt, ahogy korának stílusa írnia engedte és ahogyan a nyelv önként kínálkozott tollára, különösen első éveiben, valóságos kultuszt űzött a jeltelen összetételekből: *balvégzetem, léleksújtó, végső falatkenyéren*, *bútemetni, pályabért, lángsugarú nyár*, *csak mécsvilágom, s honszerelmem ég* ... Bajza, a szobaköltő, túltesz valamennyin a modorosságban: *nyugpárna, gyászfuvalom, emlékszál, tavaszvirág, ágyúvilám, szablyazápor, lángvész, dárdaélek, vérözön, gondsúlyok* (A vezér búcsúja); *gyászfényű, nyugpart, bájremények csolnaka* ... Mennél tudatosabb, dilettánsabb a költő, annál jobban követi a poétai receptet. *Halálképek, vérzástól, csata-szél, rabkéz, acélfal*, — írja Döbrentei Gábor a „Huszárdal“-ban, amely pedig népies genre-dalnak készült. Így lett nyelv-

vünk ősi-természetes szintéziseiből olcsó és elkoptatott költői szerszám. De ősi hajlékonysága és mindenfajta gondolkozás-hoz *alkalmazkodni-tudása*, könnyen megteremti a visszahatást. (Magam is fölhasználok ezt a tulajdonságot, értekező-prózai tömörségre, pregnáns fogalom-definícióra törekedve a pillanat inspirációjának kényszerével megtalált, *alkalmazkodni tudás'* szóban.) A nyelvtudós Arany János szintén él a biedermeier iskola kliséivel: — minden klisé lesz a nyelvben, ha megszűnik alakzatai mögött az eleven gondolat, amely teremtette magának a formát és aztán már csak a konvenció tartja benne a lelket... A *vérzuhatag* és a *létremény*: reminiscenciák a „kisebb költemények“ stílusában, de még a Buda Halála nibelungi műnépiességével is összefér a mesterkélts *korán-hév* és a *hajnal elő-pírja'*. Aranyban a nyelvteremtő őstehetség egyesül a könyvbúvár famulussal, mint Goethénél. Ő az, aki racionális nyelvfantáziájával — (a magyar nyelv minden lelkeséget ki tud fejezni) — megkezd az összetételek szétbontását, írásban kötőszóval jelezve a részek lazuló összefüggését: *az értelem mér-ónja', szív-hajóm, szék-ülő, irány-regény, kár-öröm, sugár-szál, isten-félelem*. Ilyenkor az árpádházi, szinte még izoláló magyar nyelv — talán szíve ellenére, *à contre-cœur*⁵; hogy a franciából is idézzünk egy tapadásos példát⁵ — intellektuális-precíz formát ölt, mert ilyen ruhája is van. A lehetőségek végső határát Babits Mihály „gondolati“ lírájában éri el vonzásokban és taszításokban élő szókultúránk, — bizarr összekapcsolását és tudatos szétkülönítését a testté alakuló ígének: *soha-meg-nem-elégedés, középorkormélyi, poéta-doktor, hön-olajzó gyertyapára, gőzringatva*. Mintha csak azért hozná össze az intellektuális Költő a gondolat elemeit, hogy szójátzó kedve ismét szétnyirbálja őket, kettőből hármat csinálva: „— mert egy teljes végtelenség minden *isten-sejt-elem* —“ (Isten kezében). Nincs nyelv, amelyre ezt a tömör szintézist és ezt a játékos analizist (*sejt-elem* > *sejt-elem*) csak megközelítőleg is lefordítani lehetne. De ugyanakkor,

⁵ Ujabban a franciáknál is divatosak az ilyenfajta összetételek, mint *'Vaisseau fantôme'* (Wagner operája); *'un trois-mâts'* (= *'vaisseau à trois-mâts'*).

a Babits tudós összetételeivel egyidejűleg, magyar nyelvünk egy ösztönös-romantikus nyelvteremtő zsenit is föl tud mutatni:

Megállok lihegve, Páris, Páris,
Ember-sűrűs, gigászi vadon...
Égtek lelkemben kis rőzse-dalok...

Ady hiába választja szét „összekötő” jellel vad fantáziájának merész szavait, azok nem az intellektusból, hanem a kavargó érzelem szógazdagságából valók; nem összetételek a szó banális értelmében, hanem eruptive keletkezett egységek, még akkor is, ha a költő reflexio útján tudatosítja bennük az elemeket: *tűzsóvás*, *bolond-sok álmom* (A Gare de l'Est-en); *szümegrágta*, *dísz-kócos tánci terem*, *állat-hős igék*, *az ember Szépbe-szőtt hite*, *véres idő-mosolyok*, *Ég s Föld között*, *bús-hazátlanul* (Az Illés szekerén); *Déliab-ősöm Kőd-városban*, *üszkös-bénán* (A mosti március). Ezek az új és merészen sokat markoló, irreális fantáziának szün-esztéziseit alkotó összetételek csak a mondaton, a víziós versen belül érthetők, kiszakítva kihűlt, értelem-nélküli lávakövek. Összetételek nélkül nem élnének meg a magyar költők, a németek még kevésbbé. De mennél merészebb az összetétel, annál hamarabb elavul. A magyar irodalom tele van „hapax legomenon”-okkal.

*

Tegyünk egy kis kitérőt. Érdeemes összehasonlítani, miként kísérelték meg németre és franciára fordítani Adynak — illetőleg a magyar nyelvnek — egy-egy összetett-szintetikus gondolat-formáját. „Embersűrűs, gigászi vadon”. Francia fordítása nincs. Nem is lehetne, csak nehéz körülírással explikálva visszaadni Descartes racionális nyelvén az embersűrű látomását, amelyben benne él a „sűrűség”, a sűrű erdő homályos képe, összefogásban az embertömeg mozgalmasságával, — amihez még a „gigászi” és a „vadon” speciális hangulatai járulnak. A magyar szintézis épen a homályosságával mond sokat, de ha az élet misztikus egységét elemeire analizáljuk, csak széthulló cserepeket kapunk. A né-

met nyelv géniusza ezen a ponton közeláll a magyarhoz. Három fordítása is van, a „Páris, az én Bakonyom“ c. Ady-versnek.⁶ Nézzük az egész contextust, mert csak az egészből érthetők meg a részek. Hatvany és Franyó (1921) német szövege:

Ich stehe keuchend, o Paris, Paris,
Du menschendichter wilder Riesenwald.

A *megállok* megdobbanó pillanatossága elveszett a németben. A ‚keuchend‘, mely a ‚Keuchhusten‘-ra (hörgő, véres köhögés) emlékeztet, erősebb fiziológiai képzeteket kelt, míg a magyar *liheg* spirituálisabb, légiesebb szó, érezteti a lehellet rokonságát, gyakorító-képzős formájánál fogva expreszszív szó és lelki dolgokra is utal: ‚bosszút liheg‘. A ‚menschendichter‘ szerencsés fordítás, bár első tagja ragozott alak, míg az *embersűrűs* részei csupaszon tapadnak össze, logikai formativumokra nem szorulva; a ‚sűrűs‘ morfológiailag ritka alak, ami fokozza költőiségét. A ‚wilder Riesenwald‘ zavarólag konkretizálja ‚óriás‘-sá, amit a *gigászi* sejtelmesebben fejez ki. H. Matzner fordítása (1925):

Keuchend bleibe ich stehen: Paris, Paris,
Du menschendichter, gigantischer Forst.

A ‚stehen bleiben‘ már közeledés — de mely prózai! — a *megállok* felé. A ‚Forst‘ azonban súlyos melléfogás: épen a bakonyi *vadon* ellenkezőjét fejezi ki. Weber szótára szerint: ‚der Wald, welcher nach den Regeln der Forstwissenschaft gepflegt wird‘... Mintha magyarul azt mondanám: állami erdőgazdaság! Hetényi-Heidelberg (1936) szövege:

Ich stehe keuchend: Paris, Paris,
Du menschenwimmelnd, gigantischer Urwald du...

A ‚menschenwimmelnd‘ épen azt ejti el, ami Ady szavának erőt ad: az ‚ember‘ és a ‚sűrű‘ összekapcsolását. Az ‚Urwald‘ túllő a célon: a *vadon* „európai“ fogalom, az „őserdő“ Párisra alkalmazva olcsó, giccses elképzelés. Megközelíthetetlen a

⁶ A fordítás-szövegekhez Baranyai Zoltán Ady-gyűjteményének segítségével jutottam.

magyar nyelv költőisége! Szavaink exotikus növények, bizarr formájúak, csak hazai talajban tenyésznek.

Nézzük meg a *rőzse-dalok* francia fordítását.⁷ Eckhardt Sándortól:

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok.
Je déambulais lentement vers la Seine
Et dans mon âme brûlaient, comme un feu de
fagots, des chansons...

A *ballagtam* onomatopoétikus eredetű: expresszivitását nem pótolhatja a cselekvés analitikus explikálása három hideg szóval (je déambulais lentement). A fordító persze nem léphette túl a francia nyelv lehetőségeit. A *rőzse-dalokat* kénytelen volt hasonlattá kitergetni hét szóba: „comme un feu de fagots, des chansons”. A hasonlat hidegebb észművelet és logikai fegyelmet követel a mondat szerkesztéstől. Ady egy villanásban megalkotta a lényegét, amit az olvasó csak hosszú utólagos reflexióval tesz magáévá.

Arra az eredményre jutunk tehát, hogy a magyar nyelv bizonyos alakulatai lefordíthatatlanok és kifejező erőben más nyelvek eszközei fölött állanak. Ady Endrének egy kozmopolita, Páris-rajongó verse szolgáltatta ezt a megállapítást. A konzervatív kritika csak a kozmopolita témát látta, és nem vette észre Adyban a diadalmas magyarságépítő tehetséget. Pedig Ady elmondhatta volna: lerontom a tempomot és három nap múlva fölépítem azt...

*

Modern prózai stílusunk és hétköznapi nyelvünk elfogadja az összetett szavakat (*házhely, telekkönyv, gépszíj, tanrend*), de nem engedi túltengeni őket, mint a német („Minderwertigkeitsgefühl”, „Zahnradbahnfahrplan”). Ahol lehet, könnyít terhén a nyelvöztön. A német „Selbstbestimmungsrecht” helyett: a *népek önrendelkezési* joga, amely a francia „droit des peuples de disposer d’eux-mêmes” mellé

⁷ Hankiss et Molnos, Anthologie de la poésie hongroise, 1936, p. 112.

állítható, bár az utóbbi kissé hosszadalmas. Gondolkozásunk itt is a német és a francia között áll... Szereti a könnyű szintézist ('Völkerbund' ~ *Népszövetség*, ellenben: 'Société des Nations'), de az intellektuális összetétel-torlódást kiküszöböli. A 'mozgófényképszínház'-at önhatalmúlag *mozivá* rövidítette a nyelvsvizsgáló.

Nyelvünk természetes ösztöne a szavak összetapasztásában nincs tekintettel a logikus konstrukcióra sem. Így keletkeztek — mondatok lerövidüléséből, elliptikus úton — az ilyen meglepő, népies összetételek, mint *összemarok*, *tejbekása*.⁸

*

Ha nem fogadjuk is el azt a régi tételt, hogy az izoláló, agglutináló, és flektáló nyelvek között rangsorbeli különbség van, konstatalhatjuk, hogy nyelvünk mindahárom állapoton keresztülment és — szintézis-analízis hullámzásaiban szerencsés egyensúlyt tartva — igen hajlékony mindenféle formarendszer irányában. Kompozíció és dekompozíció: a részek összesűrűsödése és szétkülönülése; primitív mellérendelés, absztrakt jelzés, komplikált alakzatok egyszerűsítése: mindez megtalálható a magyar nyelv történetében.

A francia nép készen kapta örökségül a latin nyelv kiépített deklinációs, konjugációs és képzős rendszerét, amelyben mindenféle gondolati viszony megtalálta a maga kényelmes kifejezési lehetőségét. Azóta — egy-két agglutinációs úton keletkezett formativumot és képzőt nem számítva — a galloromán-francia nyelv folytonos föloldásban, a szintetikus formák analitikussá-alakulásában, homonim-szavakká redukálódásában él. A magyar nyelvnek magának kellett megteremtenie a ragos, képzős, jeles alakokat. Talán semmi hátrány nem származik belőle, ha megmaradunk izoláló nyelvnek, hiszen a fejlett angol nyelv ma azon az úton van, hogy minden gondolati kategóriát külön szó segítségével fejezzen ki, — de az összetartozó szavak egymásmellettisége nálunk is természetes módon kifejlesztette a kohéziót és a tartalomban, jelentőségben erősebb fél magához láncolta a „simuló”

⁸ V. ö. Horger Antal, *Magyar Nyelv* 1933: 46.

szót... Szinte a szemünk láttára megy végbe ez az agglutinációs folyamat, amely speciálításokat és érdekességeket termelt, amik az egyetemes emberi nyelvalakulás terén igen figyelemreméltóak.

Legprimitívebb, egyszerű tapadás: a személyes névmás hozzákapcsolódása az állítmány-jelentésű szóhoz (igéhez, névszói-ige közös alakhoz, igenévhez, névszóhoz).⁹ Ez a szó eredetileg nem is volt ige, csak azáltal lett cselekvés kifejezővé, hogy összetapadt vele egy cselekvés-alanyt jelző személynév. Ha igaz Gombocz Zoltán föltevése, akkor az egyes számú első személy *-k* jele a többesszámú agglutinált alakkal (*vár + mink*) azonos: ami talán arra vall, hogy a kollektív cselekvés észrevétele és regisztrálása volt elsődleges az ugor-magyar gondolkozásban és csak később tudatosodott, differenciálódott ebből az én-re vonatkozó beszéd. Általános egyetemes nyelvi fejlődés, hogy kialakulnak a személyt jelentő formativumok. Itt az előföltételeknek az emberi gondolkozásban adva kell lenniök; kulturális hatásra hosszúfejlődésű, „természetes“ folyamatok nem jönnek létre. Kétségtelen, hogy a görög és latin nyelvtől áthatolhatatlan távolsággal és kulturális különbséggel elválasztott magyar nyelv a Halotti Beszéd korában már igékkel rendelkezik, illetőleg ragozni tudja a cselekvést jelentő szavakat, még pedig formativumokká tapadt személyes névmások segítségével. Igerendszerünk teljessége azonban csak a késői középkor folyamán alakul ki. Követni lehet a fejlődést, amint primitívebb-konkrét gondolkozási formából absztraktabb képlet keletkezik. Az idő megjelölése eleinte formativumok nélkül, időt jelentő szavak segítségével történt. Ez a legtermészetesebb gondolkozási forma és csak az absztrakt-komplikált latin grammatika állandó jelenléte vitte át az irodalmi stílustudatba a morfológiai rendszer bonyolult tekervényességének eszményi voltát és a túlhajtott fogalmi precízió szükségét a nyelvben. A vulgáris nyelvek egészséges

⁹ Az igeragozás kialakulására von. V. ö. Jos. Szinnye, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, 1910: 142, 144. — Horger Antal, *A Magyar igeragozás története*. Szeged, 1931, 10, 18, 28, 55, 97, 100, 116, 117 stb. (*Acta Univ. Franc. Jos.*) — Gombocz Zoltán, *Ung. Jahrb.* X. 12.

öszöne azonban túltette magát a formaszövevényeken, „consecutio temporum” és egyéb szabályokon és a mai európai kultúrnyelvek — talán a francia kivételével, ahol a szónoki beszédben még tartják magukat az igeragozási előírások — jelen időben fejezik ki magukat. A jövő idő:

Édesanyám *ha* bejön Egerbe...

Holnap, holnap majd megteszem,

Ma még alszom, iszom, eszem.

Vándorolok, vándorolok a világ végeig,

Míg kívánt halálom napja megérkezik.

(János vitéz.)

A mult idő praeteritumjele azonos a befejezett cselekvés -*t* szuffixumával (v. ö. „*párt* leány várat nyer”) vagy pedig a befejezetlen cselekvést jelentő igenévből származik: *menék*, *adék* < „*menő*” + „*én*” stb. Ez az utóbbi forma el is avult a tizenkilencedik században. Nincs rá szükség. A magyarban a cselekvés mikéntje, lefolyása a fontos, ezt látja maga előtt, szemléletében ez él. Ezért van annyi mozzanatos, gyakorító stb. igeképzőnk. Ez az igazi élete a magyar igének, nem az idővel való törődés. Az idő fogalma már absztrakt valami, aminek kifejező eszközei nem is agglutinálódtak csak három ízben: az említett két multrag és a jövő időt kifejező, eredetileg beálló cselekvést jelentő (inchoativ) és ma már el is avult -*and* -*end* rag esetében: mindhárom állapotragból fejlődött időjellé. A finnugor nyelvek nem ismerték a futurumot. A Halotti Beszédben még megfigyelhető az átmenet. A „mely napon *eendöl* az gyümölcsből” — mondatrészletben a jövődőt külön szavak jelölik; az *eendöl* még fölfogható inchoativ alaknak. „*Hallába* (hallá) holtát *teremteve* (teremtő) istenétől” — itt a mult időt kifejező ige és a befejezetlen cselekvést jelentő igenév azonos képzőt visel... Mindez azonban még nem meríti ki a magyar igeragozásnak gazdagon kifejlődött rendszerét. A föltételes módnak külön absztrakt jele van: az -*n*-; ez a differenciált logikai kategória azonban egy primitívebb szemléletből veszi eszközét, amely nem egyéb, mint a mozzanatos igék -*n* képzője... A fölszólító-parancsoló mód még egyszerűbb származású: nem más, mint a szuggesztív nyomatékkal ejtett praesens-tő. A

legerősebb parancsolást ma is jelen idővel fejezi ki a magyar:

Hallod-e Jánk, im királyod
Szeme látja, — s ez jutalma,
Hogy te nékem azt a farkast
Megkerítéd élve, halva.

Rövid a szó, — a pszichologus-költő jól megfigyeli — és „büszke jel“ kíséri: amit a formativum hiánya elmulaszt, a melódia, a „kifejező mozdulat“ kárpótolja. Formagazdagság az egyik oldalon, mintha nyelvünk őserije meg akarná mutatni, mire képes, — a másikon pedig a logikai eszközök megvetése, egyszerű kifejezésre való törekvés, az érzelmi elemek előtérbe nyomulása: ez jellemzi egész élete folyamán a magyar nyelvet és stílust. A tárgyas ragozásra például igazán nem volt szükség. Minden nyelv megvan nélküle. De nálunk megtermett, — vadon, minden nyelvkertészkedés nélkül, egyszerűen a birtokos névragozásból és abból az ősi gondolati egységből, amely ígét-névszót egybefog. Persze ma már semmi asszociációs vagy analógiás kapcsolat nincs pl. a harmadik személyű tárgyat jelző *-m* és a személyragozott főnév *-m*-je között: „Bírom végre Juliskámat!“ Az *m* jelentős formativumnak semmi kapcsolata nincs eredetével, az első személyű névmással, amely ma úgy hangzik, hogy „én“. A teljesebb alakú többesszámban azonban még érzik a névszói személyrag és az igerag összefüggése: „látjátok feleim szemetekkel“, „titeket“, „tik vagytok az okai“; *ázunk ~ házunk*. Megtörténik, hogy a tárgyas igealak és a személyragos névszó azonos alakú, épen a közös eredet miatt. Ilyenkor szinte etimológiai játéknak érezzük a hibrid szót és ez is magyar specialitás:

Ez ingerült idegzetű kebel
Két eltökélett szenvedélyt nevel.
Egyet *szerettemért* — érted hazám!
Halállepel borong a másikán.

(Czuczor).

Nincs nyelv, amelyre le lehetne fordítani egy szóval a magyar tárgyas ragozás tömör igealakjait: látom = „ich sehe es“; *látlak* = „je te vois“. Juhász Gyula *Philologia c. ver-sében*:

Margóra róttam *ihatnám* s az élet
Nagy szomjomat nem oltá el soha —

a középkori kódex lapszéli igéje így hangzanék franciául: „je voudrais boire”. Minthogy a participium perfectum alakja azonos az ige befejezett cselekvésű tövével: az ige-igenév tovább személyragozható és ragozható: *jártamban, jöttömet, tudtom nélkül* ... Fölösleges komplikációt vitt a magyar ige-morfológiába az úgynevezett „ikes” ragozás, amely nem más, mint analogikus fejlemény: a szenvedő és visszaható igék formativumainak benyomulása a cselekvő igék bizonyos területére. Az ikes és „iktelen” igék formai kettészakadásának semmi szemantikai szüksége és jelentősége nem volt. Nem is maradt fenn épségben, csak az irodalmi nyelvben, bár a Halotti Beszéd (XIII. század eleje) már fölmutat ikes alakokat. A mai familiáris nyelvben affektált, választékos íze van, el is nevezte egyik nyelvésziünk úri igeragozásnak. (Efféle társadalmi különbség más nyelvek morfológiájában is van: a francia közbeszéd nem használja a *passé défini*-t.) A helyzet azonban sokszor éppen fordítva áll — a nyelv életében minden lehetséges: az urak iktelenül beszélnek, bizonyos nyelvjárásokban viszont úrhatnamságból, finomkodásból, maga a nép használja az ikes formákat ott is, ahol az úri irodalomban már megszűntek létezni.¹⁰ Más esetekben is előfordult, hogy analogiás hatások következtében kétféle igealak keletkezett: a nyelv ösztöne ezeket rögtön kihasználja, ha másra nem, értelmi-érzelmi megkülönböztetésre. Ilyen megoszlást mutat némely vidéken a ragtalan alaknak parancsoló jellege (*erigy!*) a ragos alak kérő jelentésével szemben (*eredjél*).¹¹

A magyar igeragok oly szívós életerővel rendelkeznek, hogy gyökeret eresztenek ott is, ahol nincs *verbum finitum*, csak állítmány. Ez arra vall, hogy — amint még sok más esetben — a rag nem agglutinálódott, nem lett teljesen fogalmi-absztrakt jellé, amilyenek a latin és modern indogermán nyelvek szuffixumai, hanem megmaradt benne a régi önállóság homályos emléke. Így aztán mint szuverén szó tapad állítmány jelentésű indulatszavakhoz: *netek!*; kérdőszócskákhoz: *ugyitok?* (népnyelv); adverbiumhoz: *nincsenek*. A formarendszer logikai szabályosságát az élet termékeny-

¹⁰ V. ö. Horger, i. m. 49.

¹¹ Horger, i. m. 18.

sége nem respektálja: legegészségesebb produktumai éppen a szabálytalanul létrehozott, expresszív alakok.

A formativumok szintetikus rendszerével szemben nálunk is keletkeztek — mint a német és francia nyelvben („er wird kommen“, „il vient d'arriver“, „j'aimerais“ < „amare habeo“; még komplikáltabban: „il aura eu“) — körülírásos, analitikus formulák, mint a futurum újabb alakja:

Vagy *jöni fog*, ha jöni kell,
Egy jobb kor...

Sylvester János konstatálta: „Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur...“¹²

Ez a körülírt futurum ma már szinte költőietlen, Vörösmarty még a leggyöngédebb szövegben használja prózaiság nélkül: „Aludni fogsz s nem lesznek álmaid...“ Még inkább biedermeier-émlék a régi magyar futurumrag, — úgylátszik, stílusérzékünk nem tűri a precíz időmegjelölést — példa rá Lauka Gusztávnak amúgyis borzalmasan lapos verse:

Ah Klotild! talán mehetnénk?
Én úgy érzem, éhezem!
„Ha sértésnek nem *veendik*,
Ebédeljenek velem!“

Költemények, 1864 : 243.

Itt komolyan, udvariassági formaként használtatik a futurumképzős alak. Arany az Elveszett alkotmányban a nyelvkomikum fokozására alkalmazza: „Húsleveket s bordát *feszítendő* kajla czubákot.“ Familiáris beszédünk annyira kerüli a futurumokat, hogy a mai magyar költői stílus szinte már azért alkalmazza őket, mert irodalmi alakok. Adynál:

Igen, én élni s hódítani fogok
Egy fájdalmas, nagy élet jussán.

Babitsnál: „Rímeket se fogok itt már csinálni“ — modern pongyola stílus szabadversben (Nyugtalanság, 49). Egyébként a költői nyelv lehetőleg a primitívebb időmegjelölést szereti:

Átkozott legyen az,
Aki helyemre áll majd...
S ha tud majd asszonyt lelni,
Ne tudja megölelni. (Ady, 1909.)

¹² Corpus Grammaticorum, 61. (Mészöly Gedeon szíves közlése.)

Pedig milyen konkrét, milyen szemléletes, étellel teli még ez a periphrasticus magyar futurum is és milyen színtelen, magában álló a német, ‚werden‘ segédige, a latin ‚habeo‘-ról nem is szólva, amelyből a francia „futur“ absztrakt szuffixumai lettek! A *fog* igének csak mellékfoglalkozása a segédkező futurum-képzés. Egyébként époly szabadéletű és korlátlan, mint a többi magyar ige. Aki *írni fog*, az valóban hozzá is *fog* az íráshoz, *megfogja* a tollat, és *belefog* a munkába, sőt azt is megteheti, hogy rendezi agyában a *fogalmakat*, amik a ‚fog‘-gyökekből származnak: *ráfog*, *‚fogságba jut‘*, *‚vendéget fogad‘*, *foglalkozik*, *‚fogadalmat tesz‘*, *‚fogadást köt‘*, *‚fogós kérdéseket ad föl‘* stb. Alig lehet elhessegetni a nagy rokonságot...

*

Hasonló hajlékonyságot mutat nyelvünk a morfológia más területein is: sehol sem merevül egyetlen rendszer keretébe, hanem fönntartja magának az izoláló, flektáló és agglutináló gondolatformák szabad használatát és variálását. Deklinációnk jelei, pl. a tárgy és a hely megjelölésére szolgáló *-t*, a többes *-k*; igen sok igeképzőnk és névszóképzőnk: absztrakt, értelmetlen formativumok. De vannak ragjaink, amik még mindig önálló életet is élnek és vannak viszonzavaink (névutók, adverbiumok), amik annyira önállóak, hogy csatlakoznak ugyan alkalmilag más szavakhoz, pillanatnyilag hozzátapadnak a jeltelen szintézis egyik tagjaként, de nem válnak soha ragokká, sőt még összetételt sem alkotnak... ‚Mennyi malasztban‘ — mondja a Halotti Beszéd, de ugyanakkor az illativus ragja még külön szóként szerepel: *‚ország belé‘*. Ez a később agglutinált rag (*-ba*, *-be*) még ma is él külön szóként: *beléje*, *bel*, *bél*, *belső*. A *-tól* a *tő-ből* származik, ablativusi raggal¹³ és ez a *tő* sok ágat hajt ma is... Az időraggá lett *-kor* nem engedte magát illeszkedtetni és ma is ott él a magyar morfológiában ősi alakját megtartva, külön szóként pedig szabad önrendelkezési joggal, a legrégibb kortól kezdve... A ragok tovább személyragozhatók: *Te-benned* bíztunk, *bennünk*. Sőt a személyragozott ragok még

¹³ V. ö. Szinnyei i. m. 82.

tovább növekedhetnek formativumok segítségével, mint a primitív, de őstenyésző növények, amiknek a levele egyúttal törzs is: *bennünket, benneteket, minket, önönmagukat*. Mintha a ragozott rag grammatikai funkciója hamar elhomályosodnék, a ragokból önálló és egyenrangú alapszó lesz: „Nálamnál jobb szeretőt nem találsz...” Az *innen* tovább ragozható, mintha alapszó lenne: *innentől*. A ragozott alak egyértékű a személyes névmással: *velemmel együtt*. A képzők, képzőbokrok sehol nem szaporodtak el annyira, mint a magyarban. A névutók természetesen még ma is önálló szavak, míg a francia prepozíciók legnagyobbbrészt absztrakt, önállótlan símulószók (*dans*, *à*). A német hangsúlyos prepozíciók és posztpozíciók (*unter*, *über*) közelebb állanak szerepüket nézve a magyarokhoz, de eredetük elhomályosult és tőszavuk csak ritkán él (v. ö. pl. *zurück*). A magyar szó azonban itt is szemléltető oktatást ad önmagáról, a jelény egyúttal családalapító szógyökér is: *felém* a *fel* népes családjából származik: *alatt* az *al* gyökér helyhatározós alakja, az *al-vég, alsó* rokona; az *előtt* eleinktől való... Annyira szemléletesek és elevenek a mi viszonyszavaink, hogy egész költői verssorokat be tudnak tölteni drámai tartalommal:

„Férfiak kiáltják: *elébe, elébe!* (Toldi, IX.)

Hallja, mint kiáltják: *elébe! elébe!*

S tudja ki *elébe?* hogy Miklós *elébe?* (U. o. VI.)

A magyar nyelv lelkiéletre-vonatkozó viszonyszavai — természetesen, mint mindenütt — konkrét formákból származnak. Végső esetben valamennyi szuffixum és rag helyhatározóra vezethető vissza: a térszemlélet a legprimitívebb gondolkozási forma és minden nyelv locativusalakkal fejezi ki az oki és időbeli kapcsolatokat: *par ce que*, *tout à l'heure*; *dem züfolge*, *während* (amely csak a 18. században lett prepozícióvá a *währen* igéből!) *mi okból*, *egy óra alatt* stb. Ebből a tényből semmi következtetést nem lehet levonni a magyar nyelvi gondolkodás különleges karakterére vonatkozólag.

Még mindig a szótan keretein belül maradva, a névelő a magyarban épűgy újabb fejlemény, mint a modern román és germán nyelvekben. (Az oláh a szó végére agglutinálta a „névelőt”.) A görög, a latin, az ugor nyelv nem ismerte a fő-

neveknek ezt a hű, de fölösleges kísérőjét, amelynek jelenléte bizonyos lazulását jelenti a név tömör jelentésének.

Vannak aztán nagyszámmal egyéb fölöslegesnek látszó szavak is a magyarban, amik épen a savát-borsát adják meg a familiáris beszédmodornak: az indulatnélküli „indulat-szók“, kötőszók *meg* egyéb partikulák. (Külföldiek ezeket tanulják meg leghamarabb, mert nyelvükből ezek hiányoznak, úgyhogy gyakran hallani Magyarországon élő németektől: *„dehogy nicht“, „hát warum nicht?“* „jaj, wie schön.“) Petőfi János vitézésben, félsort betöltő partikulák, mikor a mesehős belép az Óriáskirály palotájába: *„No hanem hisz ugyan volt is mit látnia!“*

*

Nem lehet említetlenül hagyni, hogy a magyar nyelv az utóbbi hétszáz évben — csekély morfológiai ingadozás és nagy szógazdagodás mellett — külső hangalakjában keveset változott.¹⁴ Tővégi magánhangzók eltűntek, egyesek zártabbá, mások nyiltabbá fejlődtek, a hangrendi illeszkedés végbement, de a szó mássalhangzó-váza megmaradt. Ugyanazon idő alatt a francia nyelvtörténetben mélyreható változások történtek: az ófrancia irodalom a maitól erősen különböz, hangrendszerrel, morfológiával, mondattannal bír. A Halotti Beszéddel egykorú Nibelung-ének más nyelv benyomását kelti a mai némettel összehasonlítva, bár a németben lassúbb volt a változás. Mi az oka ennek? Miért van, hogy a huszadik századi literátus magyar megérti a tizenötödik századi kódexírót, míg a francia diák Villonhoz szótárt használ? Dante olvasása külön studium az olasz egyetemeken... Dialektusai sincsenek nyelvünknek, amint ezt már Galeotti konstatálta:¹⁵ a székely paraszt megérti a dunántúlit, a szerémségi magyar az olasz papot. Két szomszéd völgy lakosai Svájcban: kétféle román nyelvet beszélnek; olasz dialektus majdnem annyi van, ahány falu; a németek pedig külön német nyelvet fogadtak el irodalmul,

¹⁴ V. ö. Szinnyei, i. m. 10. — Horváth János, A m. irod. művelts. kezd. 1931 : 259.

¹⁵ V. ö. Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1924 : 58. — V. ö. még Szarvas Gábor, Magyar Nyelvőr, 1881 : 62.

hogy a műveltebb régiókban közlekedni tudjanak a német-nyelvűségek fölött. A francia paraszt az iskolában tanul meg franciául, az Ile de France és Corneille nyelvén. Nálunk az irodalom és a népnyelv között is alig van különbség. Egészen a legújabb időkig nem is volt nyelvi tekintély-centruma a magyarságnak és ez az új centrum — Budapest — maga is elismeri a vidék fölényét, amely rajta és irodalmán keresztül válik országos nyelvszokássá... Néha a nép irodalmiaskodik, az írók meg pórnyelvet affektálnak, — a kettő ugyanaz, sőt még Európával is egynek érzi magát nyelvünkben a népiesség:

S a sok régi, fult párisi nyárra
 Úgy gondolok, mint áldott, lelki
Barrikádra,
 Ki megvédett az új harcokig.

(Ady.)

Nálunk nem is volt soha nyelvi provincializmus, mint a németeknél a „Heimatkunst“, a „schwytzer-dütsch“, a franciáknál a „Félibrige“. Petőfi jókedvében, modoroskodva, de nem nyelvpolitikai tendenciával írta versét Kecskemétről:

Be-benézök a bugaci csárdába,
 Öszöm, iszom, kedvöm szerint rovásra.

Veszedelmes lett volna, de szerencsére hamar divatjamult a tetszetős és az oláh hatóságoktól nem ellenzett mozgalom, amely a székely beszédet tette volna meg irodalmi nyelvvé; nyelvi provincializmus könnyen lelki és politikai elszakadásra vezet.

Honnan van ez az állandóság térben és időben, mélységben és magasságban? Primitív multat és sokrétű jelent, Havasokat és folyópartot összefoglaló egység? A pozitivistá nyelv-történészek még adósak a felelettel, de azért néhány föltevést megkockáztathatunk. Ha a nyelvet nem mechanikus fejleménynek tekintjük, ahol szinte természeti törvényszerűséggel, fiziologiai kényszerrel megy végbe minden változás, hanem társadalmi produktumnak magyarázzuk, ahol az emberi lélek nyilatkozik meg minden formában, csak föl kell ismerni a külső szimptómákban a belső gondo-

latot,¹⁶ — akkor azt kell hinnünk, hogy a magyar lelki egység élményéből fakad a magyar nyelv egysége; hogy a magyar lelkiség nem töredezik szét szellemi provinciákra, mint a nyolcvanmilliós németiség vagy a város-államokban élő, sohasem „unita“ Olaszország és a falvaiban Páristól különböző, talán „igazi“ Franciaország, hanem egységes, lét-fönntartó, lelki közösségben él a szentistváni határok között és a multhoz is közelebb áll, mint más népek. Honnan van ez az egység, amelynek nem volt szüksége uniformizáló normára, akadémiai tekintélyre, a centrális hatalom rendelkezéseire, hogy létrejőjjön és fönntmaradjon? Telepítések különböző centrifugális irányokban? A nemesség úri beszédje vagy épen egybeolvadása a népi milieuvel, amelyet ezáltal politikai-érzelmi kapcsolatba fűz az ország szellemi vérkeringésével? Hiánya nagyobb népkeveredésnek, amely a bolgár-törökök és a hazai szlávok beolvadásával az Árpád-ház idején befejeződött? Az életmód és műveltségi formák lassú változása, szinte sztagnálása századokon át? Vagy talán a gondolkodás állandóságában van a probléma nyitja? Az egyszer kialakult nyelvrendszer ma is és mindenütt kielégíti gondolkodásunkat és gondolkodásunk nem kíván új formákat magának? Tény, hogy még ma is tudunk — több mint kétezeréves szétválás után — összeállítani a magyarból és finnből mondatokat, amik meglepően hasonlítanak hangban és szerkezetben: „elävät kalat uiszkentelevat veszien alla“ ~ „eleven hal úszkál víz alatt“... A hangsúly — ez a rejtélyes nyelvrömbölő és konzerváló erő, amely a szavak lényegét látszik megragadni — a finnugor ősnyelvben változó volt, (mint a görögben és a latinban) és sok bajt is okozott. A francia nyelvtörténet egész szórészek eltűnéséről tud a hangsúllyal kapcsolatban és ez a hangsúly minden szükségyszerűség nélkül épen a szó végét emeli ki, amely a franciában nem is bír jelentőséggel. Az Árpád-kori magyar nyelvben azonban már az egytagúvá lett tövekre vagy a tövek első szótagára állandósul a dinamikus hangsúly, tarta-

¹⁶ V. ö. erre a fölfogásra nézve Eugen Lerch, *Franz. Sprache und Wesensart*, 1935 : 2 és az ott idézett irodalmat (Vossler, stb.); valamint a *Szóhangulat és kifejező hangváltozás* c. dolgozatom (Szeged, 1939) bibliográfiáját.

lom és forma szerencsés egyensúlyában és összetalálkozásával. A gondolat refugiuma természetesen ez a hangsúlyos szótag lett és a származékok folyton erre a gyökére utaltak: a gyökér állandósága egy asszociációs komplexum belső követelménye maradt. Ehhez a gyökérhez járult aztán a rag, amely eredetileg maga is gyökér volt és vitalizmusát az agglutináció után sem veszítette el. A két egyenrangú bolygó egyesüléséből keletkezett új szó — a ragozott, képzett gyökér — most már két lényeges és állandóságra törekvő résszel rendelkezett. Miképpen változzék a szóvég, ha a gondolat lényeges modifikálása ott jut kifejezésre és ha ez a ragaszték maga is külön életet él, ragokat asszimilál (*házban, bennem*)? Absztrakt formativum módosulhat a szóvégén (a latin morfológia így olvadt le, a germán az angolban), de ahol a szó vége époly eleven, mint a hangsúlyos gyökér, valósággal második gyökér, amely folyton új sarjadzást indít: — ott megvan a lehetőség az állandóságra...

A magyar gondolkodás annyira hozzá van kötve nyelvünk képzős, agglutinációs, szintetikus, lényegét hangsúlyozó jellegéhez, hogy az eszköz nem változhat: alig van hozzá nemcsak lelki, hanem fiziológiai lehetőség is. Egy példa: hiába ejti a familiáris beszéd egyformán a *-ban -ben* lativusi és a *-ba -be* illatívisi ragokat, a *bennem* és a *bejár* alakok mindig korrektívumai maradnak az ejtésnek és tudatosítják a két rag alakbeli különbözőségét, — nem szólva most a helyesírásról és a könyvkultúráról, amely mindenütt, a magyarban is, lassítja, sőt megköti a nyelv hangfejlődését.

*

Elérkeztünk a magyar nyelvi és stílusbeli formák legérzékenyebb pontjához: a szó és jelentés viszonyának kérdéséhez. Már eddig is láttuk, hogy a magyar alaktan mennyire konkrét, kézzelfogható értelemmel-bíró eszközökkel dolgozik. A dativus (*„Péternek”*) még magán hordja a meghatározói szemlélet elevenességét: *„neki adja Péternek”* és *„zúg az éji bogár, neki megy a falnak”*; ugyanaz a forma mindakét — a magyar gondolkodás szerint lényegében azonos — tartalom részére. A dativusi viszony nem logikai-absztrakt, hanem materiális-szemléleti. Így van ez mindenütt, a magyar

nyelvben. Logikai-grammatikai skrupulusok nem korlátozzák a nyelvteremtést. *Mehetnék*: pregnáns igealak, magában egyesítve személyt, lehetőséget, föltételes kijelentést. Egy szempillantás és a szó kategóriát változtat, főnév lesz belőle, megtartva az igeiség eleven tartalmát: *„mehetnékje van”*. Próbálja ezt valaki irodalmi franciára lekopírozni! Akadémiai megrovást kap, bár a franciában, ahol legerősebb a nyelvfegyelem, az argot a legnagyobb szabadságot élvezi: a *„je-m'enfichisme”*, a *„le qu'en dira-t-on”*, ilyen mondatból lett névszók, de nem népi-naív, hanem tudatos-intellektuel és fővárosi gyártmányok...

A magyar ige még megőrizte ősi cselekvés-jelentő erejét és aktivitását. Legtöbb igénk tárgyas vagy költőileg tárgyasan használható, esetleg egy pregnáns igekötő segítségével: *ül ~ „megüli a lovat”*. Mennél aktivistább, romantikusabb, élet-lendülettől hajtottabb az író, annál inkább kultiválja a tárgyas igéket, amelyek tétlen állapot helyett valamire irányuló tevékenységet mutatnak, — mint például az örökké lobogó Szabó Dezső, aki ilyeneket ír az *Elsodort faluban* (1919): *„minden élő parasztnak ezer mása fekszi a földet”* (I: 14); *„majdnem az egész falut át kellett menniök”* (42); *„Márta már hideg visszautasítást fázott a szavakban”* (Csoválatos élet, 1921, II: 165). Arany Toldijában (IX): *„Futá minden ember a bizonyos halált.”* A magyar stílus örök aktivizmus, örök megújulás, különböző-akarási az előzményektől. A magyar írás szereti a tárgyas igéket és ha nem tárgyas az ige, tárgyassá teszi a közszokás ellenére: az olvasó tapsol a stílusforradalmárnak. A szenvedő ragozás, a római gondolkodásnak ez az intellektuális játéka szinte centrális helyet foglal el a latin formalisztikus stílusban, ahol a cselekvés bármikor visszájára fordítható és gyakran ál-szenvedő szuffixumokban alakoskodik a cselekvő-jelentésű ige. A francia, redukált keretek között ugyan és analitikus formában, de megtartotta a passzívumot; a szenvedő-jelentésű participiumok ékességei az emelkedett, gondolati költészetnek, mint például Lamartine-nál:

Ainsi toujours poussés vers de nouveaux rivages,
Dans la nuit éternelle emportés sans retour...

(Le Lac.)

Ce dieu par l'imposture à l'erreur expliqué,
 Ce Dieu défiguré par la main des faux prêtres...
 (Dieu.)

A németben valósággal metafizikai jelentőséget kap a körülírásos passzívum. Mintha valami magasabbrendű történést fejezne ki, mint az egyéni érvényű cselekvés. Goethe a Fischer című balladát, amely a természet titokzatos, pusztító hatalmát akarja éreztetni, ezzel a passzív formával fejezi be, mintegy végső akkordban összegezve és rezegtetve a változtathatlan történést:

Halb zog sie ihn, halb sank er hin,
 Und ward nicht mehr *gesehn*.

Épen ellenkezője ez a magyar aktivista gondolkozásnak, amely — főleg latin hatásra — kifejlesztette ugyan a passzívumot, de csak az irodalom számára, például bibliai használatra: „zörgessetek és *megnyittatik* nektek”, *Elvégeztetett! Írva vagyon*. (Ez az utóbbi meg is maradt, de csak népies-familiáris stílusban.) A szintétikus magyar passzívum ma már nem *használtatik*, legfőljebb hivatalos iratokban, a „stílus curialis” anakronisztikus maradványképen, vagy szellemi lustaságból, német mintára: „*Kéretik* (es wird gebeten) az ajtót betenni”... A középkorban azonban — nyilván a fordított latin szövegek szuggesztív hatása alatt — még közkeletűek a passzívum formái, ott is, ahol semmi szükség rá: „*láttatik* teneked”.¹⁷ A szenvedő forma úgylátszik idegen a magyar gondolkozástól. A cselekvő igék dominálnak. Érdekes ebből a szempontból egymásmellé állítani a világirodalom két rokon filozófiai drámájának, a Faust első és második részének, valamint Az Ember Tragédiájának befejező sorait, amelyek a legkihangzóbb, továbbbrezonáló igéi a német és magyar költeménynek.

Faust I.

(Meph.) Sie ist *gerichtet*,
 (Stimme von Oben.) Ist *gerettet*.

¹⁷ Érdy-c. 552. V. ö. Imre Sándor, A középkori magyar irodalom stíljáról, 1890, (Olsó Könyvtár.) — V. ö. még Horváth János: A m. irod. művelts. kezd. 1931 : 265.

Faust II.

Das Unbeschreibliche,
 Hier ist es getan;
 Das Ewig-Weibliche
 Zieht uns hinan.

Az Ember trag.

(Az Úr.) Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Négy magyar igei alak egyetlen sorban: egy szó kivételével minden rész aktív, cselekvést, nyugtalan mozgást jelöl; a végső, jövőre mutató ige pláne figura etymologica segítségével fölerősítve. Ezzel szemben a német stílus az állandóságot szimbolizálja; a befejezettség gondolata dominál benne; a multa, az örökérvényű változatlanra utal: a dolgok valóban mintegy szenvedik a felsőbb elrendelést...

*

A lelki élet szavai, az elvont fogalmak megjelölései a magyarban éppúgy, mint minden más nyelvben,¹⁸ konkrét elképzelésekre vezethetők vissza. De nálunk nyelvünk képzős természete miatt kevésbé homályosult el ez a konkrét eredet, mint másutt. Már Csokonai megállapítja: „A mi elménk csupa sensualis, az ő ideái a külső jegyekhez hozzá vagynak kötve.“ A mi képeink még elevenek, vagy bár mikor tudatosíthatók a „gyök“ alapján és tudjuk is róluk, hogy képek. Költők és a hétköznapi beszéd ugyanazt a viziót rajzolják: „Isten kit a bölcs lángesze föl nem ér.“ A *rágalom* nem szakadt el a *rág* igétől, míg a francia *calomnie* — tudós, középkorvégi átvétel a latinból — ma már semmit sem árul el a szó ősi jelentését illetőleg. A tizenhatodik század elejéről való Guary-kódex híres fejezete (11—25) a *rágalmasságról* szól: „Az illetén ebek nem csak embörnek húsát eszik meg, de még az csontját is *megrágják*... Az illetén *rágalmazók* jelösen hasonlatosak az mészáros ebeihez, kik-

¹⁸ V. ö. Gombocz Z., Jelentéstan, 1926 : 6, és 88. — Nem hiszem, hogy jelentősége volna Volf György megállapításának, (v. ö. Négyesy L., Magyar Nyelv, 1926 : 55), mely szerint a magyar *ész, elme, bölcs* stb. mindig lelki jelentésű szavak voltak, amiből tehát arra lehetne következtetni, hogy ősünk erősebben hajlottak az absztrakcióra, mint más népek. — V. ö. még Lőrincz Jenő, Magyar Nyelv, 1926 : 210.

nek vérös az ajakok... és az ganéjos bélön nyalakodnak. Ezönképpen az gonosz *rágalmazó ebek* nem gondolnak embörnek semmit ő jámborságával és az ő bennevaló lelki jószággal, de valami gonosszágot és bűnnek ganéját bennök látják, *ezt veszik ő szájokba és ezt rágják, ezt szólják és ezt ítélik és az illetén undoksággal fertőztetik és vérösítik meg ő ajakokat, szájokat és nyelvöket...* Az illetén ebnek mindenkoron dohos az szája,... mert egyebeknek bűnök ganéját szájába viseli.“ A kódexíró a Zsoltárookra hivatkozik és megnevezi német szerzőjét, akiből fordít. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy tizenötödik századi magyar nyelvünk ilyen borzalmakat árasztó, véres-undok képekkel ijesztő leírásokban, Grünwald-elképzelések rajzolásában lelte kedvét és tehetségét. A lelki élet reális — túlságosan is anyagi — képekben jelenik meg a beszélő előtt. A magyar stílus ezen a téren, a lelki élet konkrét ábrázolása terén, olyan hajlékony, hogy az egyéni kreációkat természetesnek veszi. Arany új szót és képet talált ki a morfondírozás, haragos mormogás illusztrálására (nyelvünk valóban sokszor „illusztrálja“ a természet jelenségeit): „Hm, paraszt én!“ emígy *füstölög* magában...“ Testrészek és lelkiélet azonosítása minden nyelvben — indogermánban épúgy, mint finnugorban — általános jelenség,¹⁹ amely tényből egymagából speciális következtetést a magyar nyelvre nem vonhatunk. De azt konstatálhatjuk, hogy az ilyenféle „elementárisan“, mindenütt megtalálható képek mellett, mint *gyomrában van, epés, pöffeszkedik, felfuvalkodott* (v. ö. „rana rupta“), *gögös* (< gégés) stb. — a magyar nyelv képekben sokkal gazdagabb, mint bármely európai nyelv. A képes beszédnek ezt a leléggazdagságát nyelvünkben már a tizenhatodik századi Erdősi-Sylvester János dicsérettel említi. Mennél jobban visszamegyünk a multba, annál konkrétebb értelműeknek találjuk későbbi elvont szavainkat, elhomályosult metaforáinkat. Az ilyen szavakban, mint *fogalom, érzés*, már nem érezzük a tapintási eredetet; a *szálloda, gözdaru, töltőtoll* szavakban elhalványult az eredeti metafora vagy metonímia.

¹⁹ V. ö. még Lovas Rózsa tanulmányos dolgozatát: A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához. Magyar Nyelv 1930. — Zolnai Gyula, A kevélység kifejezései, Ethnographia XIII : 92.

Minden nyelv temetője az élettelenült szóképeknek. Nem is tudnók gondolkodásunkat továbbfejleszteni, ha minduntalan tudatossá válnék bennünk a szó zavaró származása. Mint a lelki életben általában, a felejtés előfeltétele a jelen komplikációinak.

Imre Sándor konklúziója középkori irodalmunk stílusáról,²⁰ hogy benne az elnevezések, a szók jelentései közvetlen azaz konkrét, érzéki formában jelentkeznek: talán nem is szorul bővebb bizonyításra. (Dante szavainak elhasználatlan frissességét, konkrét képszerűségét konstatálja Péterfy Jenő, ismert tanulmányában.) Csak még egy helyet idézzünk, Imre S. példái közül, ahol a képek valóságos filmje pereg le előttünk; a film latinul beszél, de a fölírások magyarok és túlszárnyalják az eredetit: „Úr Istennek kincses háza, a menyeyei ígéretnek bizony edénye, isteni áldomásnak szaporajtó mezeje, ki minden jó gyümölcs és művelkedéssel teljes és minden isteni édességnek gyönyörűséges kútja.” (Érdy-c. 25.)

A magyar ember képekben gondolkodik, akkor is ha uraknak ír népies költeményt és a *kulacs nyakát kitekeri*, akkor is, mikor úri székből az országhoz szól és *úgy érzi magát, mintha Isten kezébe adta volna a tárogatót*. Micsoda képzuhatagokat viharoztat elénk a Zrinyi vérben-tetszelgő, világokkal játszó barokk fantáziája, grandiózus valóságkultusza és fönséges elragadtatása...²¹ Hasonlítsunk össze egy tizennyolcadik századi francia szöveget magyar fordításával, a racionális-fölvilágosult Voltaire Henriade-jának egyik sorát a csaknem egykorú magyar interpretációkkal:

Voltaire.

Tous sont empoisonnés de son venin fatal. (IV.)

Szilágyi Sámuel.

Már meg-járta mérge gyökerét szíveknek.

Péczei József.

S halálos mérgével szíveket itattya.²²

²⁰ I. m., Olesó könyvtár. 1890, 98.

²¹ V. ö. erről Zrinyi világa c. tanulmányomat, Magyar Szemle, 1958 febr.

²² Az idézeteket Némédi Lajos figyelemreméltó értekezéséből vessez: Adalékok a XVIII. sz. magyar stílustörténetéhez, Debrecen, 1936 : 16.

(párbeszéd
felvétel)

Voltaire tárgyilagosan, minden emóció nélkül, történetírói pontossággal fejezi ki magát; az egyetlen költőiség, amit megenged magának az, hogy a Discordia — vértelen allegorikus istennő — halálos mérgéről beszél... Nem így a magyar tolmácsok. Ők izgalomba jönnek Voltaire pislákoló paraszánál. Szilágyi Sámuel magát a mérget is perszonifikálja: a méreg járkálni kezd. A fordító persze mindjárt lokalizálja is a méreg útját: a legérzékenyebb helyen (mily messzi jutottunk a cinikus Voltaire-től!) járkál a méreg, a szívekben. De ez sem elég: a méreg lehatol a szívek gyökerébe... Ismét egy új kép. Egész képbokor nő Voltaire szikkadt talaján. Péczeli higgadtabb, de a megmérgezés szintelen aktusát ő is megeleveníti a méreggel való itatás drámai jelenetében. Magyar nyelvünkön szárnyra kel Voltaire okos és hideg verse.

A képekben való gazdagság sokszor ártalmára is van nyelvünk logikai alkatának. A képek egymásba zavarodnak. Semmisem könnyebb a magyarban, mint ilyenfajta — kezdő íróknál gyakran előforduló — képzavarokat szerkeszteni: „a lábamat kezelik, a kezemet meg kellene fejelni, a fejem lábbadozik”; „őserdő az a hely, ahová emberi kéz még nem tette be a lábát”; Négyesy elrettentő példája: „a vezérkar kebelében lábrakapott a fejetlenség”.

A magyar nyelv és stílus kifejezésbeli alakulatai között nagyon sok olyan van, amely nem morfológiai eszközökkel, nem „formákkal” érteti meg magát, hanem szuggesztív módon a „ráértés” provokálásával.²³ Szuggesztió például az összetett szó mely látszólag formális alakulat, de nem csupán az: a *szívöröm* (Vörösmarty) több akar lenni, mint a „szív” + „öröm” egyszerű summája. A hangsúlynak és a melódiának nagy szerepe van a magyar élő beszédben. A dinamikus hangsúly elég arra, hogy kiemelje egy szó sűrített értelmét, fontosságát a mondatban. Még a szó egy részét is kiemelheti, úgyhogy egyenesen logikai funkciót helyettesít: „Nem *kijött* belőle, *bennszorult* a pára.” A francia kénytelen megbontani a mondat szerkezetét, ha valamit kiemel, két mondatot csinál egyből: „c'est lui qui” = „ő jött”.

²³ V. ö. Fr. Paulhan, *La double fonction du langage*, Paris, 1929: 19. stb. — Gombocz Zoltán, *Jelentéstan*, Pécs, 1926: 10. (A szó lélektani alkata.) — Zolnai Béla, *Szóhangulat stb.*, Szeged. 1939. (Acta Univ.)

A magyarban elég, ha az ige vezérlete alá helyezzük a szót, de még ez is fölösleges: egyszerű nyomaték kiemeli a szót és módosítja az egész komplexum értelmét. A copula hiánya nominális mondatainkban szintén arra mutat, hogy formativumok, formális nyelvi eszközök, logikai összekapcsolás híján, pusztá ráértéssel is megérteti magát a magyar mondat: „a te szerelmeid jobbak (latinul: „sunt”) a bornál, a te drága kenetid jók (sunt”) illatozásra, a te neved kiöntött drága kenet (est”)”. Indogermán költők nem tudnak verbum finitum nélkül verssorokat egymás mellé szőni:

(Éva) Ah, élni, élni: mily édes, mi szép!²⁴

(Ádám) És úrnak lenni mindenk felett.

(Éva) Érezni... (Ádám) A függés... életelv neked²⁵

A melódia kifejező lehetőségei nincsenek korlátozva a nyelvekben. Nem lehet mondani, hogy a magyarban túlteng a melódia. Az olasz és a francia énekel, állandó érzelmi hullámvászonban él. A magyar városi nép általában monoton hangon beszél. Néhány nyelvjárás „szívesen” hangzik, éneklős (debreceni, erdélyi beszéd), de a magyar karakter higgadt nyugalma nem szereti a nagyobb melodikus intervallumokat. Az egyszinten mozgó, talán monoton magyar beszédhez hasonlítva az oláh nyelv sokszor állati erőlködés, a francia rikácsolás, az olasz kántáló ágálás, a porosz durva pattogás, a cseh kellemetlenül barbár.

*

A magyar nyelvtan története, a magyar morfológia változásai még megírásra várnak. Ebben a történetben helyet kell hogy kapjon az a szempont is, mely a nyelvi formák mögött álló lelkiséget, a nyelvben megnyilatkozó stílus-eszményt vizsgálja.²⁶

²⁴ Vautier (1931): „... vivre, que c'est doux, que c'est beau!

²⁵ Mohácsi Jenő (1933): „Abhängig sein scheint dir Gesetz.“

²⁶ V. ö. erről a Szekfű Gyula szerkesztette Mi a magyar c. kötetben (1939) megj. Magyar stílus c. tanulmányomat.

